

Jarle Leirpoll, filmskaper, Elverum
Født 1963, har bodd i Fjaler, Våler,
Oslo før Elverum

Tidligere fotograf/redigerer i NRK
Lærer bort filmproduksjon ved
Høgskolen i Hedmark.

Årets tryllekunstner i 1997

Kulturarv som varer

Frilansjournalist Marit Bendz, Førde
Født 1959 i Ålen

Tidligere fiskar, sauebonde og
NRK-reporter

Kåra til Årets frilanser 2008 saman
med Heidi Hattestein

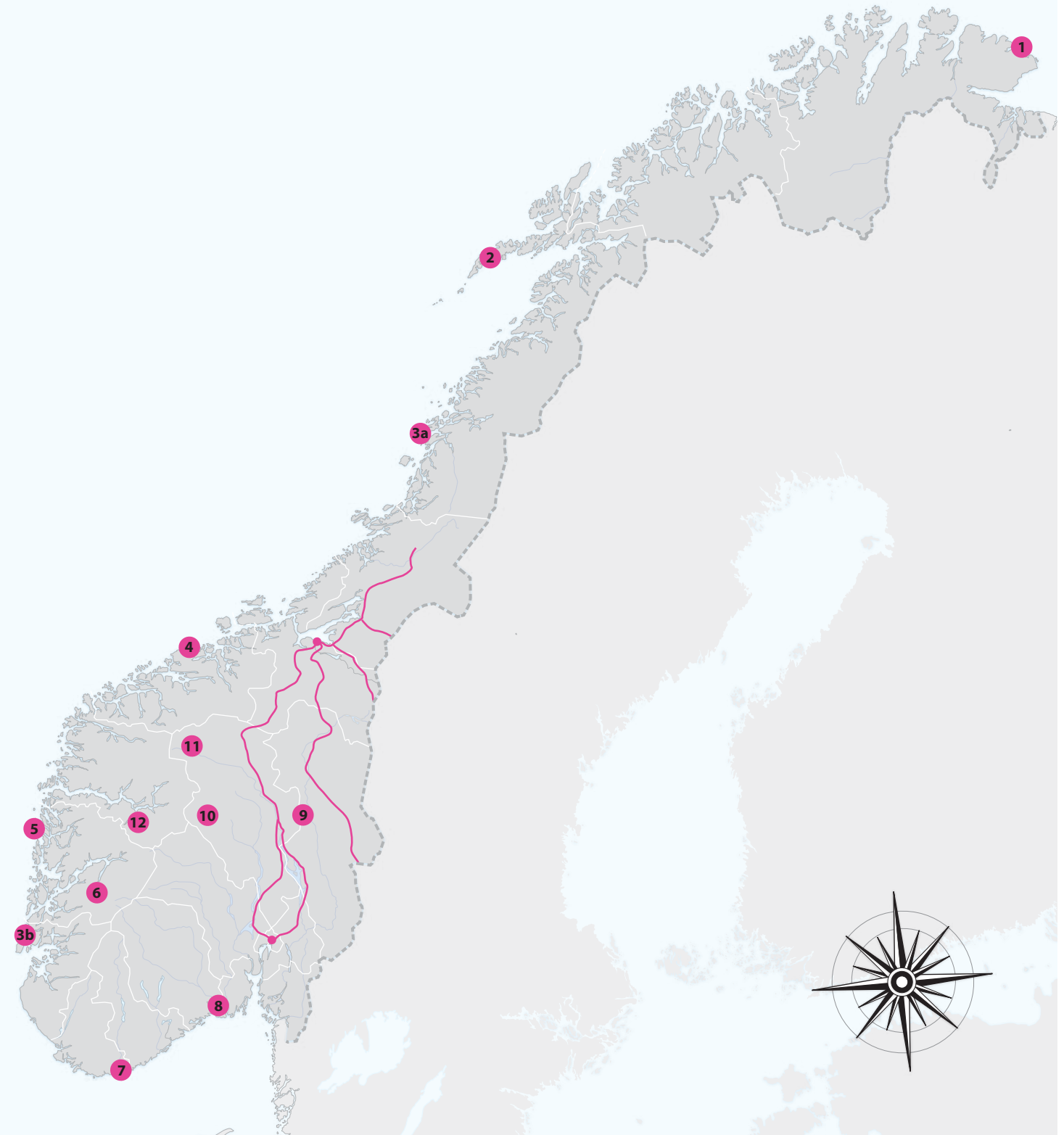

www.riksantikvaren.no

Kulturarv som varer

- 1 Hamningberg
- 2 Den verdifulle kystkulturen i Nordland
- 3a 3b Norsk tradisjonsfisk
- 4 Atlanterhavsvegen Bud-Kristiansund
- 5 Perler i Nordsjøløypa (PIN)
- 6 Oddaprosessen
- 7 Porto Franco
Kristiansands kulturelle frihavn
- 8 Hammerdalen
- 9 Pilegrimsleden
- 10 Oppland
Valdres
- 11 Oppland
Nord-Gudbrandsdalen
- 12 Nærøyfjorden verdsarvpark

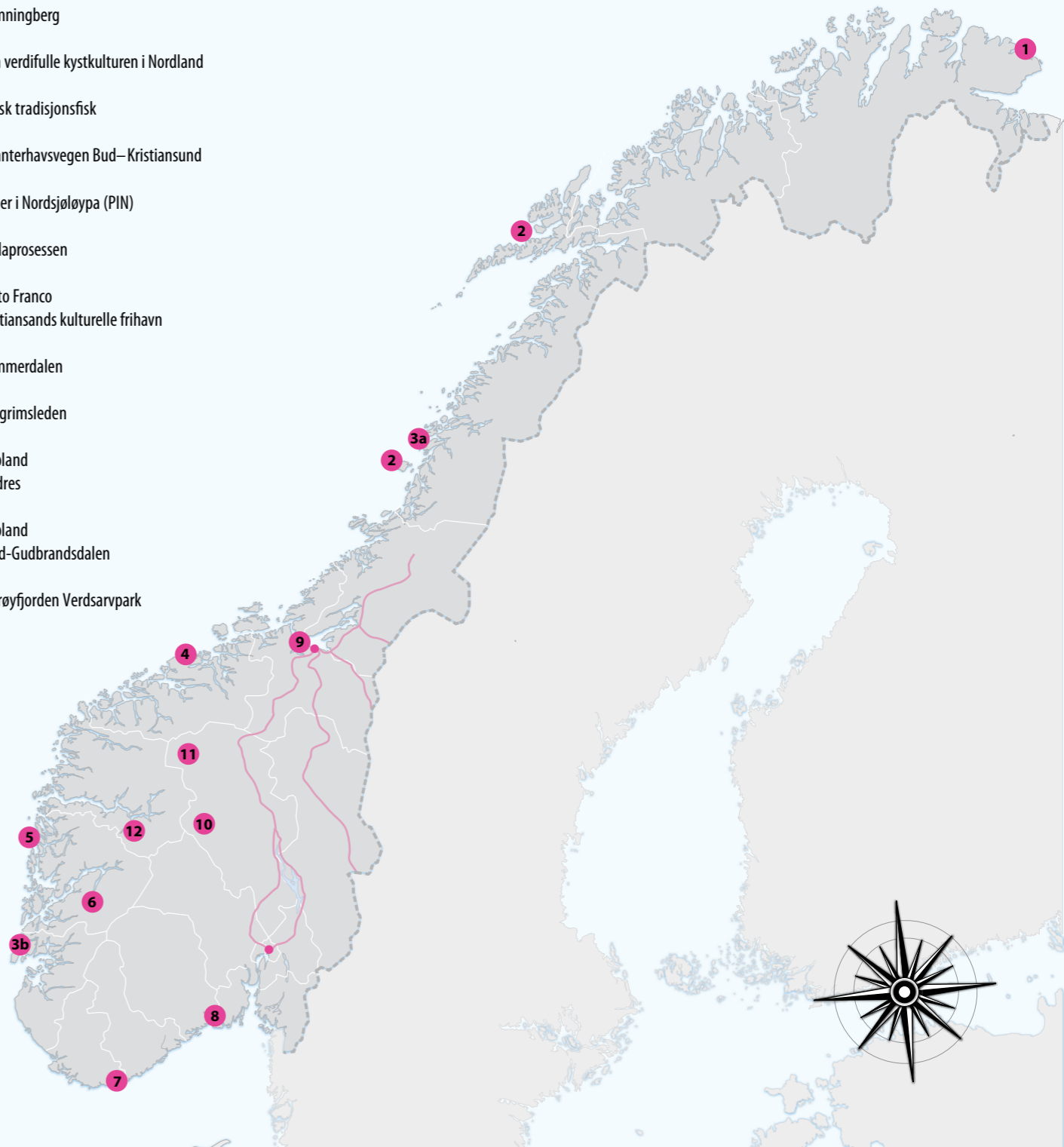

Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet 2006–2010

Kulturarv som varer

- 1 Hamningberg
- 2 Den verdifulle kystkulturen i Nordland
- 3a 3b Norsk tradisjonsfisk
- 4 Atlanterhavsvegen Bud–Kristiansund
- 5 Perler i Nordsjøløypa (PIN)
- 6 Oddaprosessen
- 7 Porto Franco
Kristiansands kulturelle frihavn
- 8 Hammerdalen
- 9 Pilegrimsleden
- 10 Oppland
Valdres
- 11 Oppland
Nord-Gudbrandsdalen
- 12 Nærøyfjorden Verdsarvpark

Innhald

■	Kulturminner skaper verdier	9
■	Kulturarv som varer	11
■	Hamningberg. Med varsomhet som forutsetning	12
■	Den verdifulle kystkulturen i Nordland	26
■	Norsk tradisjonsfisk	42
■	Atlanterhavsvegen Bud–Kristiansund	56
■	Perler i Nordsjøløypa	72
■	Oddaprosessen	86
■	Porto Franco. Kristiansands kulturelle frihavn	100
■	Hammerdalen	114
■	Pilegrimsleden	128
■	Oppland – Valdres	142
■	Oppland – Nord-Gudbrandsdalen	156
■	Nærøyfjorden Verdsarvpark	170
■	Hva har vi lært?	182

Kulturminner skaper verdier

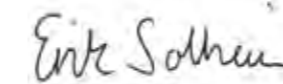
Den boka du nå holder i hånda forteller om resultater etter nesten fem år med Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet. Elleve pilotprosjekter har gitt oss verdifull kunnskap om hvordan kulturminner kan tas i bruk, samtidig som de bevares.

Eksemplene i boka viser både små og store tiltak. Fra istandsetting av et enkelt naust, til opprusting av Pilegrimsleden gjennom 47 kommuner mellom Oslo og Trondheim. Fra omforming av bydeler i Larvik og Odda, til istandsetting av bygninger som gir nytt liv til fiskeværet Hamningberg på Varangerhalvøya i Øst-Finnmark.

Mange har satset på opplæring av fortellere for å få fram historiene knyttet til kulturminnene. Det liker jeg godt. Kulturarven skal jo formidles! Alle prosjektene har satset på et bredt samarbeid, og jeg synes det er flott å se at så mange skolebarn og frivillige har deltatt. Jeg synes også det er veldig gledelig at lokal byggetradisjon blir ivaretatt gjennom å styrke tradisjonell håndverkskompetanse, som næmingeprojektene i Oppland og Møre og Romsdal.

Verdiskapingsprogrammet har vært en viktig satsing for Miljøverndepartementet. Betydelige midler er satt inn fra Riksantikvaren og Norsk kulturminnefond. Prosjektene har fått til spleiselag med mange aktører og spesielt gledelig er det at den politiske interessen har vært stor. Dette har vært et viktig grunnlag for å oppnå gode resultater. Jeg er godt fornøyd med at satsingen på verdiskaping og kulturminner videreføres. Dette er et uttrykk for at satsingen har hatt positive effekter.

Jeg vil rette en stor takk til alle som har bidratt med engasjement og innsatsvilje i programmet. Det er med entusiasme jeg vil oppfordre alle til å lese boka, og ta i bruk erfaringene i arbeidet med å ta vare på vår kulturarv. Lykke til!

Erik Solheim
Miljø- og utviklingsminister

E-hus på Lånan

Kulturarv som varer

Sommaren 2010 reiste journalist Marit Bendz saman med filmfotograf Jarle Leirpoll på kryss og tvers i Noreg og vitja alle pilotprosjekta i Verdiskapingsprogrammet. – Eg lét meg fascinere og inspirere – så mange ukjende historier, så mange brennande hjarte! Vi veit at ting tek tid, og mange resultat vil også kome etter kvart. Eg skulle ynskje vi kunne gjere same turen oppatt om ti år og sjå korleis det har gått med alle dei gode ideane som no er i startgropa, seier Marit. Historiene som er presenterte i boka, er Marit sine val. Ho har òg teke dei fleste bileta i boka. Andre fotografar vert krediterte sist i boka. Filmfotograf Jarle Leirpoll har laga filmar frå alle prosjekta og desse ligg ved som DVD. Boka og DVD'en som ligg bak i boka, fortel om nokre av dei resultatata som er oppnådd med middel frå programmet. Filmene viser breidda og gir eit godt innblikk i prosjekta.

Bak kvar av Marit sine historier kjem ein kort omtale av det aktuelle prosjektet. Lengst bak i boka er ei oppsummering av erfaringane som er gjorde i åra 2006-2010. Desse to siste kapitla er skrivne i samarbeid med programleiinga hos Riksantikvaren.

Boka og filmene gir ikkje eit dekkande bilete av alt som har skjedd i prosjekta. For å få meir informasjon kan du gå til www.verdiskaping.info. Der finn du bakgrunnen for og målsettinga med programmet, prosjektrapportar, evalueringsnotat og anna som vi håpar kan vere til hjelp for andre som ynskjer å ta kulturminna i bruk – for å skape sosiale, kulturelle og ikkje minst økonomiske verdier.

Riksantikvaren håper boka og filmen vil inspirere.

Jørn Holme
Riksantikvar

Hamningberg

.. med varsomhet som forutsetning

« Antikvarisk restaurering består av 40 prosent filosofi, 40 prosent politikk og 20 prosent håndverk.

Roger Persson, «antikvarisk restaureringshåndverker»

Verdens ende

Forrige oppslag:

Skattejakt: Russetømmer. Rustne blåser, plastikk og sko og tauverk. Sjøvika vest for Hamningberg er et eventyr for unger i alle aldre.

Russebu under arbeid: Kari Englund er blitt bestemor og synes det er flott at husa blir tatt vare på, og at barnebarna får oppleve friheten og tidløsheten i Hamningberg, slik hun selv gjorde.

Det er noe med Hamningberg, enten man er født her eller tilbrakte barndommens somre her. Noe man vil ha tilbake, noe man vil gi videre til barn og barnebarn. Nå hamres og sages og males det. Det dødsdømte fiskeværet har fått ny giv, og i morgen blir det nytt lavvomøte.

Kari Englund studerer restaureringa av den gamle russebu, den hun var så redd for å gå forbi i mørket da hun var liten.

– Det var tre ting vi var redde for: spøkelser, rømlinger og samene som hentet reinen sin om høsten, ler hun. Ved siden av ligger den overgrodde rabarbrahagen til Lilly på butikken. Ingen gikk på slang, for alle visste at hun tømte nattpotta si der. Men steike, hvor store rabarbraene ble!

En annen ting Kari husker, er at hun satt på trappa til bestemora en kveld og så på lysene fra en bil som nærmet seg. Jeg skal reise dit lysene kommer fra, og mye, mye lenger, tenkte den vesle jenta. For det var jo bare én vei, og den gikk sørover.

– Men jeg ante ikke hva som var der, ler hun i dag og forteller om lineegning i Vardø og postsparebankboka – den røde billetten til reisa sørover, til Oslo, der hun bor nå.

Hun reiste frivillig, det gjorde de fleste ikke.

Fiskeværet som nektet å dø

Hamningberg var en gang et av landets største fiskevær, med 13 fiskebruk, tre bakeri, livlig pomorhandel og 200–300 fastboende. Folketallet doblet seg i sesongen, mange russere kom også, med sine egne hus som de satte opp – russebuene. Men Hamningberg har også en historie om svik, brutte løfter og en stor mistro til øvrigheten, noe NRK-journalisten Bjørn Nilsen har skildret i boka *Hamningberg – fraflytting og umyndiggjørelse*.

No camping: Bobilturister gjør som de vil, selv om det er bygd en campingplass utenfor sentrum.

Vindusfikserne: Roger Persson og Ranno Randmaa har etablert et rehabiliteringsverksted for vinduer i Storhurraen. Dette huset ble bygd i 1870-årene og ble brukt som rorbu, båtverksted og tørrfisklager.

Først ble de lovet havn og molo. Stortinget bestemte det i 1954. Så kom veien og elektrisiteten på begynnelsen av sekstitallet, optimismen var stor, noen bygde seg nytt hus. Men det drøyde med havna. I stedet kom beskjeden om å flytte og tilbudet om fraflyttingsbidrag. Året var 1965. Noen få år senere var det tomt.

Men «hamningbergindianerne» fortsatte å bo her om sommeren. Ungene leker fremdeles i fjæra og finner «sjøglass», akkurat som foreldre og besteforeldre gjorde da de var små. Her er klokka helt uvesentlig, og mobildekning finner man bare nå og da, her og der.

Da Hamningberg ble med i Verdiskapingsprogrammet, var forfallet satt inn. Lokal prosjektleder Svein Harald Holmen opplevde at alt gikk i vranglås, selv havnet han mellom barken og veden. Folk kranglet, både seg imellom og med myndigheter og prosjektledelse. Da satte Svein Harald seg på flyet til Canada for å lære seg den indianske lavvometoden.

De fleste husene er nå under restaurering. Mange huseiere har fått offentlige midler, andre er rett og slett blitt inspirert av all aktiviteten rundt seg til å gå i gang på egen hånd.

Krongleveier og bobiler

I dag er havna tom for sjarker, men bobilene står tett i Keila. Flere og flere dropper turistmaskinen Nordkapp fordi de har hørt rykter om et vakkert lite sted litt lenger øst – Hamningberg. Det kommer flere for hvert år. De kjører fram og tilbake gjennom den vesle gatestubben, de parkerer på eiendommene, og de bruker utedoene til å tømme seg.

Da Hamningberg ble en del av Verdiskapingsprogrammet, var et av de første fellestiltakene å få bobilturistene ut av sentrum. Men hvordan? Dette er en nasjonal turistvei, en europavei som man ikke bare kan stenge.

Det begynte med en plan fra noen svært kreative arkitekter som Statens vegvesen hadde engasjert. De foreslo en asfaltert vei opp på fjellet, der en arkitektonisk lydinstallasjon skulle fange turistenes interesse mens de så ned på de innfødte.

– Det ble det heldigvis ingenting av, jeg holdt på å pådra meg juling en jonsokaften her ute på grunn av den planen, ler Svein Harald. Vi er på den svingete veien fra Vardø til «End of Europe», mellom underlige steinformasjoner som forskyvninger i jordplatene har presset opp gjennom millioner av år, som om det ble for trangt der nede. Svein Harald hilser på ulven på høyre side av veien, så på indianeren på venstre side.

Han er en av de få huseierne i Hamningberg som ikke har vokst opp eller har nær slekt her. Den kreative vardøværingen har på finurlig vis klart å samle folk til et felles løft. Det har vært en minst like kronglete vei. Det som var viktig for huseierne i Hamningberg, var ikke nødvendigvis det samme som det byråkratene mente var viktig.

Russekeila: Bjørn Bertheussen kan endelig dra ut og fiske. Selv om det aldri ble molo og en trygg fiskehavn, kan småbåtene legge til i Russekeila, som nå er mudra. Neste steg er en småbåthavn, og flere vil kjøpe seg båt, tror Bjørn.

Båthavn og kaffedrikking

Reinsbukker springer rastløse rundt mellom husa, det er snart parringstid. Ingen som noensinne har vært i Hamningberg, glemmer stedet. I kveld er det bygdemøte. Hele dagen har Per Ragnar Karlsen og Ivar Tindberg stått på kjøkkenet og kokt samisk «buljong», eller beinmargsuppe. Det er stappfullt på kafeen. Svein Harald starter med en oppsummering av hva de har fått til: Vi kom seint i gang. Om vi kunne begynt på nytt, hadde vi brukt pengene bedre. Men nå er iallfall over 25 ulike prosjekter ferdige eller godt påbegynt.

Roger Persson er en nøkkelperson her. Siden mai har han hatt oppsyn med restaureringa av husa i Hamningberg, som faglig veileder både for håndverkere og huseiere som fikser ting selv.

– Det går mange kopper kaffe i løpet av en arbeidsdag, forteller han med sitt karakteristiske, lune smil.

– Selvfølgelig er ikke håndverket uviktig, men det er så mange andre faktorer som spiller inn på de mange valgene man må ta underveis i en antikvarisk restaureringsprosess. Med mye kaffe, underfundige metaforer og god tid skjønner huseiere og håndverkere etter hvert hva det dreier seg om, forklarer han.

Den etterlengtede småbåthavna i Russekeila, eller bare Keila, er mudra, og småbåter kan igjen ligge trygt for vær og vind. Parkeringsplassen er ferdig, men langt fra alle bobilene parkerer der. En huseier har sett seg nødt til å sette hengelås på utedassen sin!

– Men Veivesenet har lovet å bygge et sanitæranlegg ved parkeringsplassen, og neste sommer vil det komme opp skilt, dersom vi blir enige om hva som skal stå på dem, sier Svein Harald ironisk.

Arkitekt Tormod Amundsen stiller som ny representant fra Finnmark fylkeskommune.

– Kidnapp doen i krysset og sett den på parkeringsplassen, så skjer det noe, sier han og blir øyeblikkelig godkjent. Her er en som snakker rett fra levra. Gjennomtrekken er så stor at man knapt rekker å bli kjent med en saksbehandler før neste tar over.

– Dere må bestemme dere for hva slags turister dere vil ha, fortsetter han. Gjøre det enkelt for fuglekikkere og syklistene, men vanskelig for bobilene.

– Du må bli, Tormod! ber folk i Hamningberg. Deg går det an å snakke med.

Lavvomøtet

Lørdag er det lavvomøte, det sjuende i rekka. Svein Harald er alle steder, han skal sette opp lavvoen, sørge for mat og drikke, be hver enkelt om å komme og hundre andre ting. En time etter annonsert tid sitter fjorten deltakere rundt bålet. Stemningen er avslappet, men samtidig forventningsfull.

Et lavvomøte har fire runder. Først en kort presentasjonsrunde, så får hver enkelt si litt om forventningene til møtet og komme med innspill til hvordan det blir avholdt. I tredje runde er ordet fritt, alle får komme

Lavvomøte nr. 7: Respektfullt, høytidelig – og alle får snakke etter tur uten å bli avbrutt. Slik beskriver deltakerne lavvomøtene. Fra venstre: Sissel Holt, Inger Marie Mykland, Ole Karlsen, Tormod Amundsen, Arnljot Esbensen, Svein Harald Holmen og Nils Kristian Pettersen.

Restaurering: Ramberghuset er istandsatt, Holmenhuset under arbeid.

med det de har på hjertet, uten å bli avbrutt. Under den siste runden steinen gjør, skal konkrete ideer komme fram.

– Vi er ikke aggressive mot turistene, vi er jo vant til at det kommer folk hit, og at folketallet blir doblet. Det er bare måten vår å være på, sier en.

– Vi må ta et oppgjør med de negative tankene om turistene, de er kommet for å bli, og det blir stadig flere av dem, sier en annen.

Bobiler, vannforsyning, mudring av Keila, restaurering og skilting – det er mange ting som skal drøftes og luftes, lavvomøtet er også en ventil.

– Det så mørkt ut en stund, sier Svein Harald da han får steinen.

– Jeg syntes jeg var heldig som fikk jobbe sammen med topp profesjonelle folk i Veivesenet og i fylket. Men steike ta! Byråkrater kan ikke så mye med folk og motsetninger i ei bygd, med å få dem til å dra i samme retning. Det er mange sterke meninger og mye egenrådighet. Det er kanskje derfor dere fremdeles er her, humrer han, og de andre ler med.

Møtet er åpent for alle, men det er en usagt regel at man ikke siterer alt folk sier på et lavvomøte.

– Prosjektet har lyktes i større grad enn forventet, men så var jo forventningene omtrent null, smiler Svein Harald etter møtet mens restene fra gårdagens suppe blir servert ved langbord utenfor lavvoen.

– Det har vært helt avgjørende for Hamningberg at vi har funnet en møteform som involverer alle på en respektfull måte. Det er fellesprosjektene som har vært og vil være viktigst: parkeringsplassen, Keila og rådgivende håndverker. Det kanskje aller viktigste vi i Hamningberg har oppnådd, er den kunnskapen vi har tilegnet oss lokalt, og som gjør at vi sammen kan sitte i førersetet og kjøre de prosjektene vi ønsker i framtida.

Fra hav til bord

Stein Inge Riise er ikke med på dette lavvomøtet, han har hele slekta på besøk. Mannen som har bygd opp Riise Underwater Engineering i Haugesund, var ni år da familien flyttet fra Hamningberg.

– Jeg hadde barndommen min her og ønsker at det fremdeles skal lukte fisk på kaia, forteller han. I 1995 kjøpte han hele kaianlegget med mottak og flere hus sammen med broren sin. Et falleferdig dødsbo er blitt 40 sengeplasser, konferansesal og restaurant. Men planene er foreløpig vage.

– Jeg må ansette noen her, det er 270 mil fra Haugesund til Hamningberg.

Den eneste «rikingen» blant dem ble også møtt med mye skepsis da han la fram planene sine for et konferansesenter på den gamle kaia.

Hva har han egentlig tenkt å gjøre med feriestedet deres, der de bare ønsker ro og fred? Men han har ikke masseturisme som mål, og han vil likevel aldri få tilbake alle millionene han har spyttet inn.

Stein Inge ser for seg bedriftsgrupper som kjøper en konferansepakke med aktiviteter. De kan egne line, ro ut og sette, dra, sløye – være med på hele prosessen fra hav til bord, slik at folk kan lære noe om kystkulturen. Som tidligere Nordsjø-dykker lurert han på om sportsdykking kan være noe å satse på. Bobilene bryr han seg ikke om.

Men de kommer, stadig flere. Mange tyske pensjonister har vært tilbake for å vise kona stedet de bodde som ung soldat. De blir tatt imot som alle andre. Strategiske Hamningberg er fullt av bunkere og andre minner fra krigsåra. Og historier.

Høsten 1944 startet tilbaketrekningen fra Nord-Norge med den brente jords taktikk. Tyskerne i Hamningberg fikk det veldig travelt, for de trodde russerne stod rett rundt neset. De rakk ikke å brenne ned et eneste hus og fikk ikke engang med seg provianten sin. Dermed var Hamningberg et av få steder i Finnmark hvor det var både hus og mat, deriblant en hel tønne med rom som hamningbergindianerne feiret frigjøringa med.

Rikmannen: Stein Inge Riise har restaurert den gamle brygga i Hamningberg og har tid til å gruble lenge over planene for stedet.

Pomor

Dravsi, gammel go ven på måja (God dag, min gamle venn)

Norge og Russland har vært naboer gjennom tusen år, og vi er det eneste av russernes mange naboland som aldri har vært i krig med dem.

Handelen mellom Nord-Russland og Norge går helt tilbake til sagatida. Kilder forteller om russiske skuter i Varanger allerede på 1500-tallet. Særlig fra midten av 1700-tallet tok pomorhandelen seg opp og ble en viktig del av dagliglivet til kystbefolkningen i Finnmark, Troms og helt sør til Bodø. Vardø var pomorhovedstaden, det kunne ligge opptil 100 russiske fartøyer i havna. Også i Hamningberg var russerne et fast innslag helt fram til første verdenskrig. Etter den russiske revolusjonen i 1917 tok det mange hundre år lange samkvemmet slutt.

Liten og kostbar: Russebuta til Per Ragnar Karlsen og Ivar Tindberg er det minste og dyreste restaureringsprosjektet i Hamningberg. Russiske og norske håndverkere har jobbet sammen, noe som ikke gikk knirkefritt, men de lærte mye av hverandre.

Flere av russebuene står fremdeles i Hamningberg. Man vet ikke sikkert om disse buene var «byggesett» som nordmenn hadde kjøpt av russerne, eller om russiske fiskere hadde dem med og bodde i dem under fisket.

Det finnes ikke trær i mils omkrets. Det meste av byggematerialet i Hamningberg var tømmer fra Russland, furu eller lerk. Noe kom med de russiske båtene, men mye rekte også i land, blant annet i Sjøvika vest for fiskeværet, der man også i dag kunne samlet russetømmeret som har skylt i land, og bygd seg et hus.

Det spesielle russerlaftet hadde skålene i lafteknuten vendt oppover, slik at det lett samlet seg vann i dem og treverket i knuten råtnet. Rorbuene ble bygd raskt og enkelt, stakk for stakk ble tilhøvet under byggingen. Disse husene var ikke ment å stå lenger enn «i mi tid», nesten som en forbruksvare. De var enkle å bygge, enkle å ta med seg og sette opp et nytt sted, som for eksempel i Hamningberg. Flere av dem er nå satt i stand, blant annet gjennom et samarbeid med russiske håndverkere.

Pamorje er det russiske uttrykket for «ved havet». Pomorhandelen var «en sann velsignelse» for nordboerne på begge sider, står det i boka *POMOR. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*, redigert av professor Einar Niemi ved Universitetet i Tromsø.

Handelen resulterte i et sterkt fellesskap på tvers av grenser og kulturforskjeller – og i pidginspråket russenorsk. I de fleste slike blandingspråk kommer mesteparten av ordene fra språket til den overlegne parten. Men det var ikke noe markert sosialt skille mellom pomorene og nordmennene, derfor inneholder pomorspråket omtrent like mange russiske som norske ord i tillegg til en del engelske, samiske, svenske, tyske og hollandske.

Pomorhandelen var i utgangspunktet en byttehandel, der russerne byttet kornprodukter mot fisk. Under Napoleonskrigene iverksatte Storbritannia handelsblokade mot Danmark-Norge, og da ble pomorhandelen livsviktig for Nord-Norge og også resten av landet, som fikk viktige matvarer nordfra, gjennom Russland.

Etter hvert utviklet dette seg til pengehandel, og rubler ble brukt som valuta blant annet i Vardø. Derfor gikk også banken nesten konkurs da grensen ble stengt etter den russiske revolusjonen.

Russebesøk

«Så snart russeskutene kom, ble vi barn overlykkelige. Da visste vi at mor, far, vi barna og hushjelpen ble invitert om bord. Russerne var snille, godmodige og gjestfrie folk. Vi ble traktert med den deiligste teen de hadde, kandiserte frukter, vodka, små sibirske nøtter, russe-bonbon som var innpakket i fargeglad papir, kjeks, ekstra godt syltetøy (jordbær, bringebær), kringler og kavringer. (...) Lørdagskveldene kom matrosene på land for å holde danseoppvisning mens stedets ungdom stod eller satt rundt og så på. Så danset da Pjotr eller Feodor så søleskvettene sprutet om ørene på dem. (...)

Det hendte at stedets unge piker ble engasjert til dans, men det var få som klarte å følge med i den voldsomme takten. Av og til fikk de unge pikene brev fra mannskapet. Disse brevene ble lagt på tomtønner som stod nede i fjæra, men hvem forstod bokstavene og innholdet? I de lyse sommerkveldene kunne matrosene sitte på båtdekket og spille sitt hjemlands vemodige melodier på trekkspill, mens vi unger hang rundt skuta i småbåter og forsøkte å lære oss disse sangene.»

Fortalt av Charlanka Figenschou til Håvard Dahl Bratrein i Karlsøy og Helgøy bygdebok, 1989

Finansiering:

Riksantikvaren	4 077 000
Finmark fylkeskommune	1 167 000
Kommunene	55 000
Statens vegvesen	480 000
Kystverket	320 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner kr 2 200 000. Fylkeskommunen har tildelt kr 3 500 000 til istandsetting.

Hamningberg

.. med varsomhet som forutsetning

Rundt 1900 var Hamningberg i Båtsfjord kommune, ytterst på Varangerhalvøya, et av de største fiskeværerne i Øst-Finnmark. Hamningberg ble ikke brent under krigen og har fått beholde en del tradisjonelle varangerhus og eldre bygninger fra pomortida. I Sjøvika er det funn fra yngre steinalder, og på fjellet Hardbakken like ovenfor bebyggelsen finnes kulturminner fra andre verdenskrig.

Et nytt fiskebruk stod ferdig i 1953 og skapte optimisme, men innbyggerne trengte også en ny og bedre fiskerihavn. Den ble aldri anlagt, og i 1965 ble det bestemt at Hamningberg skulle fraflyttes.

Husene er i dag feriested for tidligere beboere og deres etterkommere. Hamningberg er et populært reisemål for bilturister. Dette gir grunnlag for næringsvirksomhet, men er også en kilde til konflikt i lokalsamfunnet.

Målsetting

Målet har vært at Hamningberg skal framstå som det best bevarte og levende kulturminneområdet i Varanger. En grunnleggende verdi for arbeidet har vært å finne den riktige balansen i samspeillet mellom stedets identitet og historie, huseiernes behov, næringsaktørens interesser og turistenes behov for opplevelser.

Resultat

Det er gitt tilskudd til antikvarisk istandsetting av til sammen 17 bygninger, sju gjennom Norsk kulturminnefond og ti via fylkeskommunen. Bygningsmiljøet i Hamningberg har fått et stort løft, og bygda framstår i dag som mindre preget av forfall og mer av godt vedlikehold og ny giv.

Holdningene til kulturminnevern var tidligere negative. Istandsetting av kulturminner krever kunnskap om prosjektledelse og kulturminneforståelse som de fleste huseiere ikke har. Når det i tillegg var knapphet på håndverkere og manglende ressurser til oppfølging i regional kulturminneforvaltning, ble istandsettingen et tungt ansvar å bære for eierne. Det siste prosjektåret ble det engasjert en håndverker i halv stilling for å hjelpe eierne med prosjektering, søknader og veiledning underveis. Dette har ført til færre konflikter og flere vellykkede restaureringsarbeider.

For å minske belastningen som bilturismen påfører befolkningen og kulturmiljøet, er det i samarbeid med et turistveiprojekt opparbeidet en parkeringsplass. Utdyping av havneallmenningen Russekeila gir vern for småbåtene og bidrar til økt aktivitet på havet. Det er attraktivt å ha båt, og det er attraktivt å være i Keila når båtene kommer inn med fangsten.

Kanskje den viktigste lærdommen fra Hamningbergprosjektet er at alle må få reell mulighet til å påvirke beslutningene. Dialogen mellom huseiere og andre aktører var kronglete i starten, men det ble en annen dynamikk da prosjektverkstedene ble tilrettelagt slik at alle hadde mulighet til å være med. En ny plattform for kommunikasjon ble innført. Denne var inspirert av indianersamfunn i Canada og ble gitt navnet lavvo-metoden.

Veien videre

Det foreligger nå en materiell infrastruktur, men også en kulturell kapital for videre bygdeutvikling. Det er mer forståelse for og økt kompetanse om kulturminnevern, og forvaltere av tilskuddsordninger for kulturminner kan forvente flere søknader fra Hamningberg. Lokalsamfunnet har også funnet sin dialogform og er bedre rustet til å møte turismen og til å balansere framtidig næringsutvikling med lokale interesser.

www.ffk.no
www.hamningberg.info

Organisering

Styringsgruppa har bestått av representanter fra Hamningberg bygdelag, Hamningberg næringsforening, Båtsfjord og Vardø kommuner, Nasjonal turistveg og Finnmark fylkeskommune.

Prosjektgruppa har bestått av en sentral koordinator fra Finnmark fylkeskommune, representanter fra fylkeskommunens areal- og kulturvernavdeling, Båtsfjord havn og Nasjonal turistveg samt den lokale prosjektlederen.

En referansegruppe har vært konsultert ved enkelte anledninger. Denne har bestått av representanter fra Reiselivsarena Finnmark, Innovasjon Norge Finnmark, Finnmark Reiseliv AS, Høgskolen i Finnmark, Telemarksforskning, Barentsinstituttet, Øst-Finnmark regionråd, Fortidsminneforeningen i Finnmark og Husbanken.

Væreiergården i 1972

Den verdifulle kystkulturen i Nordland

«
«
Nu maae jeg snoc til den Nordlandske Torsk,
Som Fiskerne kalde monn' Skreien paa Norsk,
Han nævnes maae Nordmandens Krone,
Han kroner vor Gielde han kroner vor Skiaae
O! Sael est du Bonde, som Torsken kand faae,
Han føeder baad' dig og din Kone.

Dun, tran og turister på hjell

Å kjenne på ederdun er som å ta på ingenting. Du ser den myke, grå massen bli klemt sammen inne i hånda di, men du kan ikke føle annet enn luft. Så lett, så verdifull og så eksklusiv er duna som fuglevokterne sanker sammen i løpet av noen få sommeruker på Lånan.

Ederdun var en kjærkommen inntektskilde for fiskerkvinnene langs Nordlandskysten. De ivrigste hadde mange hundre hus på holmer og skjær som de nitidig vokter. Halvannet kilo ederdun var verdt ei ku for 100 år siden. Menneskene passet på ea og fikk egg og dun tilbake.

Hårek fra Tjøtta, som ga Olav den hellige banesåret, ble selv drept i bakhold etter krangel om et dunvær. Det er første gang Helgeland blir nevnt av Snorre.

Dunværet Lånan

I den ene enden av låven ligger tangen fremdeles igjen etter reirene som ærfuglen forlot for bare noen dager siden.

– Det er reirene nærmest hus og folk som først blir okkupert, forteller Hildegunn Nordum. Fuglene føler seg tydeligvis tryggest der. Innerst i kollektivet med ti reir, eller e-bane som det kalles, er det satt opp en liten skillevegg. Sinte-Olga ødela nemlig roen med kveruleringen sin, hun stjal til og med eggene fra de andre. Men hun roet seg da hun fikk skilleveggen. Ærfugl er like ulike som mennesker, mer og mindre sosiale.

– Hannen er bare med på moroa, men det skal vi være glade for, ellers hadde det kanskje ikke vært noe ederdun å plukke, smiler Hildegunn. Det er hunnen som finner reir, som legger et prøveegg for å se om det er et trygt sted, og som så legger tre–fire egg til. For at eggene skal holde seg varme, napper hun dun fra kroppen sin og pakker dem inn. Når ungene er klekket ut, tar det bare et par dager før de forlater reiret sammen med

Fuglevokteren på Lånan: Hildegunn Nordum renser duna for hånd før den blir til florlette, eksklusive dyner.

Forrige oppslag:
Sjablonger: Tranfabrikken i Henningsvær huser også et museum som forteller en internasjonal historie om stor eksport.

mora. Da kommer Hildegunn og de andre fuglepasserne og plukker de få grammene med dun, som etter hvert blir til eksklusive dundyner.

Det er 1000 reirplasser på Lånan, i sommer var omtrent 600 av dem bebodd. Det blir ca. 17 gram dun i hvert reir.

– Vi produserer flere typer dyner, forteller Hildegunn, både sommerdyner, helårsdyner, vinterdyner og babydyner. Det trengs nærmere ett kilo dun til en vanlig dyne, det vil si dun fra 65 reir.

Eneboliger i stein, rekkehus i tre. Under låvebroa bodde Line denne sommeren, oppkalt etter Line i Himmelblå-serien, som ble spilt inn på øya Ylvingen, som også ligger i Vega. Folk kan leie et steinhus og få bilder av sin ærfuglfamilie på e-post og en dundott i posten for 700 kroner. Noen kommer også for å se familien sin selv.

E-baner: Ærfuglene på Lånan kan velge mellom enebolig og rekkehus, hytte ved sjøen og hytte i skogen.

Dersom ei måke eller ei kråke har forsynt seg med testegget, legger damene et jukseegg i reiret. Men det hender også at fuglevokterne bytter det ut selv. Ærfuglegg er en delikatesse, det må koke i et kvarter og smaker himmelsk. Det visste tidligere tiders fuglepassere også. Eggene ble lagt i gul kalksand, fuktet med saltvann, slik at de kunne holde seg lenge.

Lånan er en del av Vegaøyen verdensarvområde. Tradisjonen med dunsanking og -foredling var viktig for å oppnå denne statusen. Nå har eierne dannet Utværet Lånan AS, laget forretningsplan og fått sving på markedsføringen.

Fra fiskeri til turiststi

Livet i Lofoten har alltid vært styrt av sesonger: lys og mørke, ærfuglens ruging, torskens vandringer og nå turiststrømmen noen hektiske sommer måneder. Skreien kommer enn så lenge i februar. Turistene kommer i juni.

Det blir sagt at Johan Bojer gjorde notatene til *Den siste viking* på Heimgårdsbrygga i Henningsvær. Den siste avholdsmann i Henningsvær sitter i sofaen på loftet. Alf Per Johansen var iallfall det siste medlemmet i IOGT i byen og fikk derfor førsteretten til å kjøpe den nedlagte Losjen. Når tak, vinduer og ny maling er på plass, får han finne ut hva huset skal fylles med.

– Henningsvær trenger et museum, men det kreves enorm dugnadsinnsats, og jeg orker ikke å begynne alene. Så det er fint at Hanna har satt i gang her, sier han og vender seg til vertinna. Derfor er det hit folk kommer med garn og kniver, alt som fiskerbonden brukte til hverdag og fest. Det kommer stadig turister innom også, ser seg litt rundt, kjøper kanskje et par votter eller et kort.

– Dette er min «båt». Tanken er både å bevare og å vise fram for allmennheten, forklarer Hanna Hamnes Krogh.

Femtitallet i Henningsvær: 1200 fastboende ble til 12 000 mennesker under lofotfisket. Det var så fullt at notbåtene ikke kom inn før sjarkene hadde dratt ut om morgenen. På morsdagen sto karene i timevis i kø foran Telegrafan, Henningsvær hadde større skrankeinntekter på telegraf og post enn Oslo. Seks bakerier klarte ikke å bake nok brød, og det var kafé i annethvert hus.

Tørrfisk på hjell: Det er glissent på hjellene i Lofoten mot hva det var.

Vertinna på Heimgårdsbrygga:

Hanna Hamnes Krogh har datavegring og resepsjonsdisk på et strykebrett. Det går fint begge deler.

– En damevenn møtte opp på kaia hver dag når «lokalen» kom, for å se om det kom nye kokker, og spre dette videre, minnes Alf Per. Så møttes de innfødte og gjestene på Festiviteten.

– Noen kom bare for å slåss, søringene hadde en tendens til å føle seg bedre enn oss, men noen kraftige karer i ordensvernet sørget for at det stort sett gikk bra. Men det holdt på å gå galt den gangen de hadde hevet inngangsprisen fra 25 til 50 øre – fiskerne begynte å dra hele huset av grunnmuren i raseri. Arrangørene forsto alvorret, og billettprisen ble sporenstreks halvert, ler lokalhistorikeren. Han ga ut boka *Henningsvær. Trekk fra værets historie* i 2007, og eier en av de tre siste fiskemottakene i fiskeværet, som på det meste hadde 69 fiskebruk. Snart er det trolig bare to igjen.

– Jeg er i ferd med å avvikle, sier Alf Per.

Heimgårdsbrygga

Trappa til andre etasje er nedslitt på midten etter tusenvis av tunge sjøbein. Her har det vært fiskemottak og mellager, egnentral og stall, butikk, festlokale og rorbu. Hanna var 16 år den første gangen hun kom til Henningsvær som ei av jentene på fileten. De bodde på Heimgårdsbrygga. Mange år senere, i 1998, kjøpte hun hele brygga. Da var det framdeles egne buer i første etasje, mens fiskere bodde i andre.

– Vi vasket og vasket i tre år, tre etasjer på 300 kvadratmeter hver,

Mannfolkparkering: Det er gratis
å sette fra seg mannen utenfor når
damene skal shoppe suvenirer på
Heimgårdsbrygga.

minnes Hanna. Siden har hun pusset opp, litt etter litt.

– Jeg har vel brukt opp både familie og venner her, innrømmer hun. I dag kan hun leie ut fire «burom» med til sammen 15 senger, og et par ekstra om nødvendig. Kunstneren Sasja Grisjin har nettopp reist hjem til St. Petersburg, men bildene hans henger på veggene i Heimgårdsbrygga og skal holde på lyset gjennom de mørke vintermånedene.

Siri fra Jessheim har inntatt kjøkkenet, hun lager hvalkjøttgryte. Hanna selv synes det er fint at gjestene tar i et tak. Helt ubevisst blir dørene stående åpne, vi hilser på andre beboere på vei til badet. Det er lagt opp til selvhushold, men når duften av nybakt brød siver ut fra kjøkkenet, frister ikke Joker tvers over gata.

Forrige kveld satt vi på verandaen og så sola snu før den nådde horisonten. I kveld er det verken sol, måne eller fjell, kulingen river og sliter i gamle vegger, regnet dundrer på taket, og den store brygga sukker og knirker og rister.

– Vi har for lite storkulinger, mener Hanna, som ellers i året bor i Kabelvåg og jobber som omsorgsarbeider. Men Heimgårdsbrygga er åpen hele året, gjestene finner nøkkelen selv, legger pengene på bordet, låser og legger nøkkelen på plass når de reiser.

De siste årene har golv og tak blitt isolert, og butikken i første etasje har fått helt nytt golv. Vern gjennom bruk krevde også nytt kjøkken.

– Det baller fort på seg i sånne gamle hus, vi blir aldri fri for arbeid her, sier Hanna.

«Symra»

I 1960 bodde det rundt 1200 mennesker i Henningsvær, 50 år senere er tallet mer enn halvert. Mange flyttet til Mo da jernverket ble anlagt. Så kom broene i 1983, det ble mulig å pendle til Svolvær, og folk begynte å låse dørene sine. Nå er folketallet stigende. Men det er mange gamle damer på over 90 år som bor alene i store hus.

«Symra» er også en gammel dame, født på Lista i 1917, vernet i 2008. Hun har gått som fiskeskøyte langs hele kysten, men nå er det turister som drar i juksa, under kyndig veiledning av Geir Martin, erfaren gaid i XXLofoten.

– Nordmenn og svensker er på tur, de synes det er greit å få en fisk eller to, men det er ikke så nøye. Tyskerne er på matauk og vil ha mest mulig. Russerne er trofésamlere og vil bare ha den aller største fisken, uansett slag. Søreuropeerne vil ha torsk, altså bacalaofisk, og ingenting annet. De er morsomst å ha med fordi de også er opptatt av miljø og reflekterer over hvordan vi forvalter naturen her. Dersom de både får torsk og får se havørn, er det rene julaften, oppsummerer han. Målet til XXLofoten er å tilby et så godt produkt at det trigger valg av reisemål.

– Sjømatteater, for eksempel. Folk vil ikke være passive lenger, de vil delta. Først drar vi ut og fisker, så er vi med på trandamping og vraking hos Riksheim før vi spiser. Se, nå har du fisk! Og jammen er det ikke en ekte lofottorsk!

Trandamperiet

– Det var en kar som tømte i seg nesten en hel flaske tran før han gikk på fest og drakk alle andre under bordet. Men dagen etter ble han stupfull, og det tok flere dager før det gikk over, forteller Kalle Mentzen mens han passer på at det bobler akkurat passe nede i trangryta. En gruppe turister ler og ser med store øyne på dampen som velter ut.

Da Peter Møller fant opp trandamperiet i 1854, ble tran en stor eksportvare. Før hadde man fått bare 10 prosent tran ut av leveren, nå økte prosenten til 50. Tran er som olivenolje, råvaren skal helst være dagfersk, og derfor dampet man tran daglig under lofotfisket. På det meste var det tolv trandamperier i Henningsvær, i dag dampes det bare for turistene hos Ragnar Riksheim. Han er fiskehandler i tredje generasjon og

Turistfiske: Fiskegaid Geir Martin
mater måkene mens Leif Kåre
Pettersen holder stø kurs.

Morgengaven Henningsvær

Henningsvær var et egg- og dunvær midt i Lofoten, og ble gitt i morgengave av Nils Henriksson Gyldenløve til hans nybakte brud, Inger fra Austrått. Ellers har Henningsvær ingen lang historie. Biørnn Olszenn og Oluf Bardorszen var de første som bosatte seg her i 1567. Etter hvert kom fiskerne, og det ble bygd rorbuer og mottak ut over i 1830-årene. Med Jens Hendrik Dreyer i 1842 kom det store oppsvinget. Han ble en av de rikeste mennene i Norge, da han døde, hadde han bygd rorbuer for 3000 menn.

Det vakte bestyrtelse da et engelsk firma ville kjøpe hele været etter hans død i 1882. Det endte med at Nordland amt kjøpte alle eiendommene etter Dreyer, og slik var det helt fram til kommunesammenslåingen i 1964, da Vågan kommune tok over Henningsvær.

bygger om deler av familiens fiskemottak til Fiske & fangstbrygge, der trandamperiet er pusset opp slik det var rundt 1940.

– Den eldste delen av damperiet er over 200 år gammelt.

Da som nå var vi internasjonale, med stor kontakt med utenverden. I innlandsbygdene hadde de ikke peiling på hva som skjedde ellers i Europa. Og jeg har de samme kundene i Nigeria og Italia som far og bestefar hadde, forteller Ragnar mens han serverer kaffe i den romslige bua, full av sjablonger med eksotiske navn – fiskerihistorien blir samlet her også.

– Vi samler inn skiten som ligger rundt omkring, det som enda ikke er kjørt bort og gravd ned, forklarer han. Neste sommer skal han ha åpent hver dag.

– Det må være volum skal det bli økonomi i det. Da skal vrakeren inn også, legger han til og viser vei inn på lageret, der palle på palle, tonn på tonn med tørrfisk ligger i uendelige rekker. Lukta av tørrfisk setter seg i håret, i klærne, i huden i dagvis.

Vraker Arild Fløtten har nese for tørrfisk. Han «håndhilser på hver torsk», som Riksheim sier. Han snuser og tenker i et halvt sekund før fisken er kategorisert og havner i ett av seks plastkar.

Tørrfisk har vært handels- og eksportvare siden før vikingtiden, den første dokumenterte lasten er fra 875.

– Tørrfisk er slowfood. Det tar fire–fem dager å vanne den ut, sier Ragnar, som synes det er viktig at verdiskapinga blir her i Lofoten.

– Fiskeriministeren har etterlyst hårete ideer, men det er også det eneste hun har sagt om hvitfisk, humrer han. Så er trana klar. Kalle forteller turistene at tran var et universalprodukt; den ble brukt til medisin og mat, til maling og såpe, fyringsolje og lampeolje, den ble også kalt «lyse». Trana ble dessuten brukt til sprengstoffproduksjon, noe som førte til at 13 trantanker ble bombet av engelskmennene under lofotraidet i 1941.

Han gir dem oppskriften på Vestfjordtoddy i samme slengen: én del 60 prosent sprit og tran som blandevann.

– Det smaker helt jævlig, men er en hyllest til torsken som skapte rikdommen vår. Det er så perverst at alle må smake, humrer Kalle mens han deler ut plastbeger til de spente turistene. De fleste takker ja. Ingen smatter, men ingen griner på nesa heller.

De historiske hagene

Judith van Koesveld forlot en gang økolandbruket til fordel for kunsten. Men etter kunstskolen i Kabelvåg forsto hun at det ikke var kunstner hun skulle være likevel.

– Jeg har tatt med det kunstneriske elementet, det vakre, inn i hagene, forteller den hollandske innvandreren, som tar vare på gamle prydhager over hele Lofoten.

I Væreierhagen på Å vokser gullregn og martagonliljer, hvem skulle tro det? Her har Judith funnet igjen hvite dupper, hageballblom, prakthumbleblom og akeleier i villniset. I den vesle Stjernehagen står til og med en kristtorn.

– Den burde ikke vært her i det hele tatt. Trolig er den blitt plantet på en grav og senere flyttet hit som en liten busk. Plutselig skjøt den i

Livseleksir: Jøye meg så rart. Turister fra Japan og Belgia ser hvordan lever blir til tran, og skåler mer eller mindre motvillig med «Tran-Kalle» Mentzen.

Historisk løk: Ved Vikingsenteret på Borg har Judith van Koesveld etablert en løkhage slik hun tenker seg at vikingene hadde i Lofoten.

været, det er en liten sensasjon, sier hun forundret. Mens folk flest hadde mer enn nok med å dyrke noe de kunne spise, anla de kondisjonerte prydager. De hadde med seg planter og stauder sørfra og testet ut hva som kunne overleve.

Den eneste nyanlagte hagen Judith har ansvaret for, er løkhagen på Vikingsenteret på Borg, der hun har plantet nyttevekster hun regner med folk i Lofoten har dyrket opp gjennom tidene, blant annet kvann og seiersløk, en større slektning av ramsløken.

– Seiersløken har mange navn, noe som tyder på at den ble brukt til mye, både mat, medisin og trolldom. Den ble ofte båret inne på brystet, forteller Judith. Den vokser bare enkelte steder på Vestvågøy i tillegg til i Kaukasus, Sibir, Alpene og Pyreneene. Hvordan har den funnet veien helt til Lofoten? Den er iallfall et bilde på den tette kontakten mellom Lofoten og den store verden.

Supermann bor i Henningsvær

Johan syklet helt fra Stockholm for å se graffitikunsten til Dolk & Pøbel på underlige steder i Lofoten.

På den tidligere kaviarfabrikken får de interesserte både en smakebit på gatekunsten og en forklaring på hvor man kan finne de originale verkene, malt på malingslitte vegger og grå betongmurer i de mest utilgjengelige avkroker. Kunstformen «streetart» har inntatt et av de minst urbane områdene i Norge.

Alle i Henningsvær har et forhold til kaviarfabrikken, enten de har jobbet der selv, eller foreldre eller besteforeldre produserte posteier og kaviar der. Da den til slutt ble nedlagt, og senere eiere ikke visste hva de skulle gjøre med den, rykket Venke Hoff inn, kjøpte hele det treetasjes murhuset og startet opprydningen.

– Det var først og fremst for å redde den fra å bli ødelagt, sier hun. Etter at enorme mengder med asbest og jernskrammel var fjernet, åpnet hun galleriet for publikum i 2010, men den fullstendige Kaviar Factory vil ikke stå klar før i 2012.

I første etasje er det denne sommeren utstilling av Dolk fra Bergen og Pøbel fra Stavanger. Supermann bor på kaviarfabrikken. Iallfall har han hengt fra seg drakta si i et skap i første etasje. Edderkoppmannen stavrer seg bortetter veggen med rullator. I andre etasje skal Rune Johansen ha permanent utstilling med sine nyskapende foto fra prosjektet *Hiv mainnskiten*, som handler om det nordnorske dagliglivet.

– Den øverste etasjen har vi tenkt å innrede til studioleilighet for kunstnere, forteller Venke. En rampe på utsiden vil gjøre kaviarfabrikken til et moderne bygg med universell utforming, poengterer hun.

– Vi vil satse på utstillinger som folk hadde forventet å finne i

Berlin eller New York. Vår beste kapital er det internasjonale nettverket vårt, og det kommer til å bli viktig for å få omtale i internasjonale kunsttidsskrifter, noe som vil gi synergieffekter for hele området, understreker hun. *The Art Newspaper* i London har allerede skrevet om kaviarfabrikken og sommerens streetartstunt.

De kommer fra mange land. Eldre svensker i Volvo er ikke interesserte i utstillingene. Men alle de unge som jobber her, kommer innom. Franskmenn er skuffet fordi de ikke får kaviar, men lofotværing i alle aldre har begynt å ta turen, med bil eller på sykkel fra Svolvær.

Turistmagnet: Dolk & Pøbel sprayer kunsten sin på gamle hus i Lofoten, turister bruker dager på å lete seg fram til den.

– Tiåringer er helt ville, de farer rundt i huset og leter etter bildene, ler Venke. Bergensere og rogalendinger kommer selvsagt, stolte over sine bysbarn. Et tysk par la ferien til Lofoten på grunn av Dolk & Pøbel. En artig konsekvens av oppmerksomheten rundt veggmaleriene er at eierne ser på husene sine med nye blikk, kanskje er de likevel verdt å ta vare på? Så begynner de å pusse opp.

– Men det har vært mye rar pressdekning også, forteller Venke. Blant annet ble det skrevet at folk i Lofoten ikke lenger torde å legge seg fordi de var redde huset var malt om morgenen. Men Lofoten er det eneste stedet Dolk & Pøbel ber om tillatelse først. Og eierne er stolte over å ha blitt valgt ut. I Vågan lurer de på om ikke Dolk & Pøbel kommer dit snart.

Kaviarfabrikken: Rolf og Venke Hoff bygger om den tidligere fabrikk i Henningsvær til galleri.

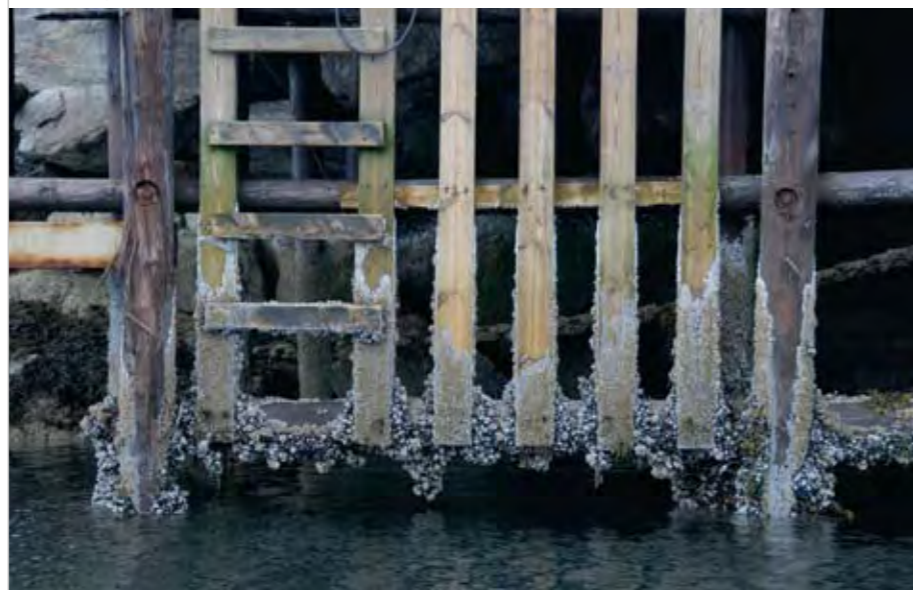
Finansiering:

Nordland fylkeskommune	20 800 000
Riksantikvaren	16 900 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner kr. 7 142 500 til istandsetting.

Delprosjektene har betydelig egenfinansiering fra eierne. Andre bidragsytere har vært Stiftelsen UNI, Norsk kulturråd, Sparebank1-fondet, Helgeland sparebank og Innovasjon Norge.

Den verdifulle kystkulturen i Nordland

Nordland fylkeskommune ble i 2004 utfordret av Riksantikvaren til å sette i gang et målrettet arbeid for å ivareta kystens kulturarv og bruke denne i utviklingssammenheng. Prosjektet ble etablert i 2005. Da Verdiskapingsprogrammet startet i 2006, ble Den verdifulle kystkulturen i Nordland innlemmet som pilotprosjekt. Prosjektet er forankret i Nordland fylkeskommunes fylkesplan og utviklingsprogram for periodene 2004–2007 og 2008–2011 og i fylkeskommunens reiselivsstrategi.

Lofoten og Vega ble valgt som prosjektområder. Kulturmiljøet i Lofoten er preget av fiskerirelatert virksomhet fra steinalderen og fram til i dag. Næringslivet er i endring,

bl.a. med omstilling i fiskeriene og et reiseliv i vekst. Lofoten er dessuten et aktuelt verdensarvområde. Regional kulturminneplan er utarbeidet og har vært et utgangspunkt for prioritering av delprosjekter. Vega fikk verdensarvstatus i 2004, med nye utfordringer og muligheter for utvikling med basis i de kulturarvsverdiene som verdensarven er fundert på, bl.a. fiskerbondens liv og virke og ærfugltradisjonen. Forvaltningsplanen for verdensarvområdet har lagt sentrale premisser. I 2009 ble Nyksund i Øksnes, Rognanfjæra i Saltdal, Meløygården i Meløy og Kjeøy i Lødingen innlemmet i prosjektet for å prøve ut hvordan erfaringer og arbeidsmåter kunne overføres til andre deler av fylket.

Mål

Hovedmålet har vært å ta i bruk kystens kulturarv i utvikling og verdiskaping i Nordland og å integrere kulturarven på de viktigste utviklingsarenaene i fylket.

Delmål 1: Ta kulturarven aktivt i bruk som basis for næringsvekst og stedsutvikling.

Delmål 2: Skape arenaer for kulturarven som ressurs.

Delmål 3: Utvikle kunnskap som bidrar til økt kompetanse om å ta kulturminner aktivt i bruk i lokal verdiskaping.

Resultat

Nærmere 100 delprosjekter er gjennomført i regi av et en rekke aktører for å skape kulturell, sosial, miljømessig og økonomisk verdiskaping. Stedsutviklingsarbeid er gjennomført i Henningsvær i Vågan, Å i Moskenes og Nes på Vega med deltakelse fra befolkning, organisasjoner og næringsliv. Det har gitt økt kunnskap om stedenes historie, kulturminner og utviklingsmuligheter, og det har resultert i nye reguleringsplaner. Det er videre holdt kurs om byggeskikk og historiefortelling.

Det er gitt støtte til istandsetting av kulturminner der det er en plan for forretningsmessig etterbruk. I Lofoten er 24 delprosjekter for istandsetting gjennomført. Dette omfatter 27 bygninger, en fiskeskøyte, en gammel ferge og sju historiske hager. På Vega er ti bygninger restaurert. Fire bygninger er under istandsetting i Nyksund, fem i

Rognanfjæra, to i Meløygården og to på Kjeøy. Det er etablert flere nye selskap, mange bedrifter har utvidet virksomheten, og det er skapt flere helårs- og deltidsarbeidsplasser. Mange kvinnelige gründere har realisert sine forretningsplaner gjennom prosjektet. Vansker med virkemiddelsamordning er avdekket, og prosjektet har spilt en sentral rolle med hensyn til å veilede eiere og bedre samhandlingen med virkemiddelaktører. Kompetanseutfordringene innen næringsutvikling og kulturminnevern er tydeliggjort. Målbevisst dialog og nettverksutvikling har vært avgjørende for kunnskapsspredning.

www.nfk.no

Organisering

Prosjekteier

Nordland fylkeskommune (NFK) Styringsgruppe 2005–2009 med representanter for NFK – Næring og regional utvikling (leder), NFK – Kulturminner i Nordland, Nordland Reiseliv, Lofotrådet og Vega kommune. I 2009 overtok fylkesrådet styringsgruppas funksjon.

Sekretariat

Prosjektleder i NFK – Næring og regional utvikling fungerte som sekretariat i hele prosjektperioden. Prosjektkoordinatorer i Lofoten (halv stilling) og Vega (halv stilling) 2007–2008. Prosjektmedarbeider i NFK – Næring og regional utvikling 2009–2010.

Videreføring

Nordland fylkeskommune har vedtatt å videreføre satsingen på kulturminneområdet med tre nye år som del av arbeidet med kulturnæringer i Nordland. Her vil det blant annet bli lagt vekt på å iverksette tiltak i andre områder/kulturmiljøer, bygge opp kompetanse i kulturvern, opprettholde nettverkene samt å knytte satsingen til øvrige virkemidler i fylkeskommunen, til strategier for reiseliv og stedsutvikling og til regionale partnerskap.

Norsk tradisjonsfisk

Vi sprang rundt og lærte hele tiden da vi var små. Nå utdanner vi ungene til å reise hjemmefra. Vi må lære dem historia og kulturen, slik at de vet hva de reiser ifra. Da kommer noen kanskje tilbake...

Jon Ove Ottesen, lærer, fisker og visningsleder

Sei i blod og sild i tønne

Den ene er eksklusiv og sær, den andre alminnelig og populær. Rødsei og spekesild er to svært ulike produkter, men konserveringsmåtene er slett ikke så forskjellige som man skulle tro. Man trenger salt og tålmodighet.

Kjell Inge Jakobsen skjærer en ryggfilet og en magefilet av den uvaska seien, gnikker og gnur dem én etter én godt ned i fiskeblodet før de går i tønna med et minimum av salt mellom lagene. Det ser ikke spesielt delikat ut. Ikke hygienisk heller. Fiskeslo skal til vanlig aldri inn i produksjonslokalene ved Seløy Fisk AS på Herøy. Men rødseien er unntaket, for denne kombinasjonen av fisk, blod og salt reagerer sammen og skaper på uforståelig vis antibiotika. Når prosessen er ferdig etter et års tid, er fiskekjøttet en B-vitaminbombe og et fullstendig sterilt produkt som kan lagres i all evighet, ifølge rødseientusiastene. Og det går ikke med noen annen fisk enn sei.

Rødsei

Høgskolen i Bodø har forsket på dette, uten at de helt forstår hva som skjer. De bare konstaterer at fisken er av topp kvalitet.

– Melkesyrebakteriene, som ellers gjør at fisk veldig fort begynner å lukte vondt, lever av blodet i stedet for av fisken, forklarer Jon Ove Ottesen. Han har sammen med Kjell Inge hatt ansvaret for å omdanne det tidligere fiskebruket på Seløy til et visningscenter for den helgelandske kystkulturen.

– Vi skal delta i et forskningsprosjekt sammen med høgskolen neste år, der også Veterinærinstituttet i Bergen blir involvert. Man skal forske på prosessen som skjer fra fisken blir lagt ned i tønna, til det er et ferdig, sterilt produkt.

Men hvordan fant de på en så merkelig konserveringsmetode? Den ene teorien går ut på at man måtte spare på det dyre saltet. Andre mener at folk brukte saltet fra klippfisken om igjen, derfor heter rødseien noen steder gammelsalta sei.

Rødseiprosessen: Kjell Inge Jacobsen fisker, fileterer, legger i tønne og serverer kokt rødsei sammen med poteter, hvit saus, løk, stekt flesk og gulrotstuing. Sei er den eneste fisken som kan brukes til denne typen konservering. Ferske seifileter blir innsatt med sitt eget blod og lagt i tønner med litt salt. Fra å være giftig og uspiselig i noen uker eller måneder blir den helt steril, en delikatesse, uten at noen så langt har klart å forklare hva som skjer.

Oppskrift på rødsei

Beregn 300 g fisk per person. Legg fisken i kaldt vann i ett døgn, skift gjerne vann én gang. Kok opp vann i en stor kasserolle og legg fisken i, dra kjelen delvis av plata, som skrus ned på laveste trinn, og la fisken trekke i 15–20 minutter. Når beinet løsner lett, er fisken ferdig. Server rødsei med kokte poteter, stekt lettsaltet flesk eller bacon, gulrotstuing og flatbrød.

(Eksportutvalget for fisk)

Oppskrift på tyttebærfryd

Sild med tyttebær og rømme

- Carlo sildefilet
- rislapper eller toast
- seterrømme
- tyttebær
- en kvast dill
- gressløk til garnityr

(Eksportutvalget for fisk)

Sild på glass: Næringsverdien i sild er undervurdert, silda er en av de sunneste fiskeslagene våre. «Glassmester» Mona Dahl Gramstad har jobbet hos Kyvik i 22 år.

– Saltmengden er viktig; bruker man for lite, råtner fisken. For mye salt gir bare en vanlig grå og tam saltsei.

Laken som danner seg i tønna, minner om romersk garum, en saltet fiskesaus basert på fiskeavfall, fiskekjøtt og krydder. Den avsilte blandingen gjærer i tønner og blir brukt som smakstilsetning i ulike matretter. Lignende sauser finner man også i Kina og i andre sørøstasiatiske land.

På Herøy blir rødsei for det meste laget fra slutten av juli og ut over høsten.

– Den må ikke røres før etter tre måneder, sa faren min, men vi bruker å vente ett år, forklarer Jon Ove. Gammelsaltaseiens Venner hadde forresten i oktober 2010 nesten 600 medlemmer på Facebook. Rødseien ble presentert på Terra Madre, den store slowfoodmessen i Torino i høst, og er også nominert til Smakens Ark i Slow Food-bevegelsen, der Norge så langt bare har seks produkter: villsau, Undredalsost, tre sildetyper fra Sunnmøre, tørrfisk fra Sørøya i Finnmark, klippfisk fra Møre og Romsdal og pultost fra Hedmark og Oppland.

Det finnes bare noen få små produsenter av rødsei, og disse leverer kun til enkelte butikker, så foreløpig er rødseien et bitte lite nisjeprodukt, men den har kanskje framgang i sikte, slik vi har opplevd med sild. Silda har fått et oppsving, og dette kommer tydelig fram når Norrøna sild serveres til 25 000–30 000 besøkende en lørdag formiddag i august i Haugesund. Dette er det andre produktet Norsk Tradisjonsfisk har beskjeftiget seg med i prosjektet. Verken rødsei eller sild var det man forbandt med fest og gourmetmat fra gammelt av, men nå er de begge på vei inn i varmen, og kanskje de kan bane vei for både Michelin-stjerner og kultstatus.

Sild

Det er dimensjoner på det som blir laget på H.J. Kyvik i Haugesund en fredagskveld i august. Dette er en helt spesiell dag i året. Når den faste staben har skrudd av maskinene og gått hjem, inntar kokkelauget produksjonshallen. Etter noen jafs med takeawaypizza, bretter de opp ermene og går i gang. Aldri har vel en dugnadsgjeng mer effektivt fylt nærmere tusen aluminiumskar med mat: Én fordeler sildebitene, den

neste tømmer på saus, den tredje drysser persille, smokk smokk, så er lokka på og navnet på silderetten skrevet på med svart tusj. Inn på kjølen, vær så god neste. Så mange kokker, og så lite søl!

– Det er blitt en tradisjon å stille både sild og lokale til disposisjon for det årlige Sildebordet, som første gang ble dekket i 1985. Dette er vårt bidrag, sier Tor Kyvik, den eldste av de to brødrene som driver familiebedriften H.J. Kyvik. Han synes de får mye igjen, i form av goodwill, markedsføring og mer salg. Og det er ikke noe lite bidrag: tre tonn sildebiter hvert år.

Kyvik-familien kom til Haugesund og begynte å arbeide i sildebransjen allerede i 1866 og har gjennom fem generasjoner opparbeidet seg solid kunnskap om salting, krydring, modning og etterbehandling av havets sølv. H.J. Kyvik AS ble etablert i 1940 og eies i dag av brødrene Bjørn og Tor Kyvik. I resepsjonen er det et kontrollert kaos. Tor sitter i den ene

Tonn på tonn i tønner:
Ei sild, og tusener til hos H.J. Kyvik i Haugesund.

Sildedugnad: Kokkene Geir Rasmussen og Steinar Rønnevik står på sammen med resten av kokkelauguet for at haugesunderne skal få sildebordet sitt i år også.

Sildebord: Kokk John Arne Sandvik serverer ananassild, karrisild, rømme-, dill-, paprika-, sur-, tomat-, rødbe-, frukt- og yoghurtssild.

enden av lokalet med ansvar for produksjonen, Bjørn styrer den andre enden og tar seg av salg. Bak disken i midten sitter Torbjørg Frette Kyvik, femte generasjon Kyvik, og holder styr på blant annet bestillinger. Som en slags potet. De er ikke så opptatt av titler i familien Kyvik. Men de produserer 35 ulike produkter av sild og brisling, med 140 forskjellige emballasjer.

– Vi utvikler akevittsild nå. Men vi trenger rimeligere akevitt for å sette i gang, humrer Bjørn. Han er stolt over at fabrikken bare bruker fersk sild, i motsetning til mange av konkurrentene, som produserer av frossen fisk. De går ikke på akkord med kvaliteten hos Kyvik.

Sildebord

Grytidlig lørdag morgen er dugnadsgjengen fra den lokale svømmeklubben på plass i sentrum, triller ut tønner og lager 365 meter serveringsbord i to rekker nedover Haraldsgata. Seks tonn silderetter i alle farger og smaker står nå klare under cellofanlukk, Kokkenes Mesterlaug Haugesund spaserer på midten, sjekker at alt er på plass. Kokkene venter, og det gjør mellom 20 og 25 tusen sultne haugesundere på utsida også. Som sild i tønne står de og slikker seg rundt munnen. Klokka elleve braker det løs. Tre timer senere er alle fat bunnskrapt.

Visningscenteret Augustbrygga

Norsk tradisjonsfisk handler om mer enn selve produktet, det handler om å ta vare på og vise fram prosessen fra hav til bord. Ideen både i Haugesund og på Seløy er å bygge visningsentre, som også viser historien bak produkta og livet til dem som har levd og dødd her gjennom generasjoner.

– Vi håper å kunne demonstrere nedlegging av rødsei på Augustbrygga når det er naturlig, fra juli til september, forteller Kjell Inge Jacobsen ved Seløy Fisk AS. Den flotte, gamle brygga har huset alt fra tørrfiskproduksjon og salteri til barnehage på loftet, et greit sted å være mens far fisket og mor jobbet på fiskebruket i første etasje. Kjell Inge eier både Seløy Fisk AS og det gamle fiskemottaket, der tørrfisken ble sortert i prima, sekunda og Afrika. Det tidligere fryseriet er blitt presentasjonsrom

Visningscenter: Tradisjonene med rødsei på Seløy (til v.) og sild i Haugesund (over) kan oppleves med alle sanser på de to visningsentrene. – Det skal lukte sild og treverk her, sier Tor Kyvik mens han studerer innholdet i kassen med det rare i.

for oppdrett. Lakserommet viser oppdrettshistoria. Han har fått en visningskonsesjon som han kan ta i bruk så snart Augustbrygga er ferdig. Overskuddet fra denne konsesjonen på 500 tonn laks og ørret skal sammen med salg av visningstjenester sikre driften av Augustbrygga.

– Vi ønsker å si noe om fortid og nåtid, men også å bidra til at det blir en framtid innenfor fiskeriene, poengterer Jon Ove. Målet er å vise næringens historie på Augustbrygga og å vise nåtiden på oppdrettsanlegget og på en moderne oppdrettsbedrift.

– Så vil vi løfte blikket og være visjonære når det gjelder framtida og potensialet i næringen, sier Jon Ove, som er bekymret over at unger i dag ikke aner hva som skjer på laksemottaket der foreldrene jobber.

– Vi sprang rundt og lærte hele tida da vi var små, minnes den tidligere læreren, som mener vi utdanner ungene til å reise hjemmefra.

– Vi må lære dem historia og kulturen, slik at de vet hva de reiser ifra. Da kommer kanskje noen tilbake.

Redningsplanken

Fortellingene, historiene, kunnskapen – alt de visste om å konservere og bevare. Om å bruke opp igjen det de hadde, slik som atomdorga. Kula ble til toppen på en flaggstang, mens røret ble brukt som eksosanlegg til et aggregat.

– Det er så lite nedskrevet, særlig fra Helgelandskysten, snart husker ingen lenger hvordan man klarte seg før i tida, sier Jon Ove.

Utstillingene skal skifte med årstidene, det samme skal menyen, akkurat slik det alltid har vært langs kysten. Man kastet seg rundt og fisket det som til enhver tid kom inn fra havet. Mange kommer med ting som betyr noe for dem, noe etter bestefar, med historier og følelser. Bastesen har lovt dem hvaltønna si.

– Vi blir vist en enorm tillit, folk bretter ut sjela si for oss, forteller Jon Ove. Hver eneste gjenstand bærer i seg dramatisk historie. Han peker på en helt vanlig treplanke på veggen i andre etasje.

– Dette er en redningsplanke fra den store katastrofen på Sandsundvær i 1901, da 34 av de 254 fiskerne som bodde der, ble skylt på havet, og det er nesten ingen som har hørt om ulykken. Kjempebølger skylte over den flate øya, og bare ni av de 16 fiskebuene sto igjen etter uværet. Oldefaren

Egen historie: Jon Ove Ottesen har et nært forhold til mange av tingene på Augustbrygga, slik som denne redningsplanken.

min var 17 år og en av dem som overlevde. Hele livet hadde han arr etter kjettingen han bandt seg fast med. En annen klarte seg fordi han klamret seg fast i denne planken, som sto fast i en sprekk på et skjær. Sønnen kom med den og sa: «Hadde det ikke vært for denne planken, hadde jeg aldri vært født.»

Visningssenteret Kyvik

Kåre Spissøy brenner også for å holde kystkulturen levende.

Forretningsutvikleren har ansvaret for visningssenteret for sild i Haugesund og har vært prosjektleder for dette de siste tre årene.

– Visningssenteret var opprinnelig tenkt i Staalehuset, som ligger 200 meter fra fabrikken til Kyvik, forteller han. Huset har navn etter «Sildakongen», Steffen Staalesen, Norges største eksportør av sild og en av landets største arbeidsgivere med ca. 2000 ansatte omkring 1915. Staalehuset fungerte både som fiskemottak og som rorbu.

– Folk kom helt fra Finnmark under sildefisken og bodde bokstavelig talt som sild i tønne på Staalehuset.

– Vi kjøpte det i 1980, et gedigent bygg med 950 knuste ruter, forteller Tor Kyvik.

Dette var det største ungdomshuset i Norden da det sto ferdig i 1919, og Nord-Europas største betonghus med sine seks etasjer og 750 kvadratmeter grunnflate. Nå er Staalehuset restaurert og omskapt til et kulturhus, der det også lukter av sildehistoria til Haugesund. Vamp hadde sin første konsert på Tønnefloftet, en musikkscene med 500 sitteplasser. Her er selskapslokalet Bøkkerstuen med plass til 450 gjester, danseskole og barne- og ungdomsteater. Tredje etasje er under renovering og kan bli hva som helst. Kyvik vil etter hvert prøve å knytte det enorme huset sammen med visningssenteret på fabrikken.

Selve visningssenteret trenger en nærhet til produksjonen. Et lokale inne i selve fabrikken ble derfor valgt for også å kunne vise hvordan Norrøna Sild og Carlo Sild blir produsert i dag. I første etasje er det plass for inngang og mottagelse, mens 60 m² i andre etasje skal brukes til utstilling av effekter, historisk materiale og – det viktigste – en framstilling av dagens produksjonsteknikk. Fra vinduene kan man se ut over fabrikken, der bearbeiding av sildeproduktene foregår daglig.

Bøkkerne: Karluf Gundersen til venstre og Tor Kyvik demonstrerer bøkning under havnedagene i Haugesund.

Tor har akkurat fått noen kasser med gjenstander inn i lokalet. Han løfter opp en gammel høvel, som sikkert ble brukt til bearbeiding av tønner.

– Vi vil skape en atmosfære her inne, med lukt av gamle dager, av fangst, fiskebåter, tønner og sildekasser og med en bøkke i kroken, forteller han. Selv er han både bøktermester, sildesalter, hermetikktekniker, ingeniør og kunstinteressert.

– Vi hadde en visjon. Den er vi ferd med å realisere, smiler han, legger høvelen tilbake i kassa og ser ut over produksjonshallen, der maskinene nå gjør det meste.

Levende kultur

– Uten næringslivet dør kulturminnene langs kysten, har riksantikvar Jørn Holme sagt. Det blir bare kulisser igjen. Vi vil ha både besøk og bosetting, sier Jon Ove på Augustbrygga. Siden 1990 er tallet på fiskere i Norge halvert, i dag er det bare 10 000 fiskere igjen i fiskerinasjonen. Men det blir fisket like mye fisk, noe som viser at de store er blitt større, mens de små blir færre eller helt borte.

– I Norge fisker vi nok sild til å servere hver nordmann, svenske og danske ett sildemåltid for dagen, hele året igjennom. Mye går til før. Som for mange mindre bedrifter er det et problem for Kyvik å få tak i nok råvarer ettersom de bare kan ta imot fra mindre båter, forteller Kåre Spissøy. Men når de store rederne kjøper opp sjarkene og kvotene, tar de over hele kontrollen i samme slengen. Hvem er interessert i å investere fire millioner for å bli kystfisker da?

– De store trålerne leverer ikke til småmottak. Når de små fiskemottakene forsvinner, har kystfiskerne ingen å levere til lenger. Er det dette vi vil? undrer Kåre retorisk.

– I tillegg til at kystkulturen blir rasert og produsentene forsvinner, er det også et miljøregnskap her. En sjark bruker ca. 0,1 liter diesel per kilo torsk, en tråler mellom 0,6 og 0,8 liter, legger han til. Tallene fra klimaregnskapet er klare: Det er fisk fra de små og kortreiste kystfiskerne som er mest bærekraftig. Og uten dem forsvinner kystkulturen som fremdeles er levende. Uten dem blir det bare kulisser igjen.

Akkarkrokar: Det lokale museet i Herøy er overfylt, og mange gjenstander finner veien til Augustbrygga.

Norsk tradisjonsfisk

Finansiering:

Riksantikvaren	3 800 000
Rogaland fylkeskommune	100 000
Innovasjon Norge, Rogaland	100 000
Nordland fylkeskommune	393 000
Norges forskningsråd	250 000
Fiskeri- og kystdepartementet	100 000
Marint verdiskapingsprogram	300 000
Egeninnsats H.J. Kyvik AS	2 500 000
Egeninnsats Seløy fisk AS	3 700 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner kr. 620 000 til istandsetting.

Silda bringes inn til Haugesund på begynnelsen av 1900-tallet.

I dette pilotprosjektet har en tatt utgangspunkt i kystressursene og kystkulturen som bærebjelke for lokal næringsvirksomhet og bosetting. Et hovedanliggende har vært å vise at kulturminnene er avhengig av næringsvirksomhet for å overleve – for å ta vare på kystkulturen trengs det mer enn kunstig åndedrett. For reiselivet er det viktig å bevare og utvikle levende kystsamfunn, det gir de beste attraksjonene.

Gjennom pilotprosjektet, med næringsnettverket og varemærket Norsk Tradisjonsfisk, har en fokusert på hvordan handlingsbåren kunnskap knyttet til fiske og fiskeforedling kan være til nytte for moderne fiskeribedrifter. Det er etablert

to visningsentre, Augustbrygga i Herøy kommune og Sildasenteret i Haugesund. Seløy Fisk AS produserer saltfisk og har nisjeproduksjon av rødsei. Bedriften har også fått visningskonsesjon for oppdrett av laks. H.J. Kyvik AS produserer spekesild, ansjos og forskjellige typer kryddersild og er en stolt leverandør til det årlige sildebordet i Haugesund. Andre medlemsbedrifter i nettverket har planer om lignende visningsentre.

Mål

Målet har vært å etablere et nettverk av kommersielle bedrifter med visningsentre. Det er lagt vekt på å få til partnerskap med andre bedrifter, myndigheter,

kulturinstitusjoner, lag og organisasjoner. Visningssentrene skal bidra til bedriftenes økonomiske inntjening, så vel som til bredere verdiskaping sosialt og kulturelt. Den kulturhistoriske formidlingen og delingen av tradisjonskunnskap får bedre kvalitet ved at den skjer i eller i tilknytning til næringens kulturminner.

Resultat

Visningssentrene gir bedriftene flere ben å stå på, de styrker eksisterende virksomhet og vil kunne gi sysselsettingseffekt på lengre sikt. Visningssentrene øker bedriftenes renommé i lokalsamfunnet og gir grunnlag for markedsføring nasjonalt og internasjonalt. I et FoU-prosjekt ved H.J. Kyvik AS blir det konkludert med at visningssentrene bidrar til å framheve produktet i markedet gjennom å øke forbrukernes bevissthet og kunnskap om samt positive holdninger til produktet.

For øvrig er det lite dokumentasjon av hvordan kystkultur kan innplasseres i fiskerinæringens verdiskapingskjeder. Norsk tradisjonsfisk har således gått opp viktige veier – både med hensyn til hvordan visningssentre kan integreres som en del av bedriften, og med hensyn til hvordan dialogen med lokalsamfunnet innrettes. Visningssentrene bidrar positivt til å gjøre lokalsamfunnet og regionen attraktivt for turisme, og det er utviklet opplevelsestilbud rettet mot grupper av besøkende. Lokale museer står for kulturhistorisk kvalitetssikring og bidrar til å plassere kystkulturen i de lange historiske linjene. Visningssentrene vil også kunne bidra

positivt til rekruttering til og opplæring i fiskerifagene.

Bedriftene har tatt et stort ansvar ved å manøvrere i ukjent terreng mellom næringssektor og kulturarvssektor. Pilotprosjektledelsen understreker at dette ikke har vært problemfritt, og framhever at regionale myndigheter burde ha involvert seg mer. De mener også at Miljøverndepartementet og Riksantikvaren burde ha bidratt mer til koordineringen.

Veien videre

Framover vil modellene bli justert og komplettert, til nytte både for de to involverte bedriftene og for andre bedrifter som kommer etter. Det er aktuelt med FoU-prosjekter for å få fram samhandlingsmodeller og gode måleindikatorer.

www.tradisjonsfisk.com

Organisering

Det Kongelige Selskap for Norges Vel har hatt det koordinerende prosjektlederansvaret. Styringsgruppen har bestått av representanter fra Fiskeridirektoratet, Norges Fiskarlag, Norske sjømatbedrifters landsforbund og Museum Vest. Faglige rådgivere har blant annet vært Innovasjon Norge, Norges Handelshøgskole og Bl. Seløy AS, H.J. Kyvik AS, Njardar AS, Leanfish AS, Anthonisen Seafood AS og Tørrfiskbutikken AS og andre medlemsbedrifter i Norsk Tradisjonsfisk har også deltatt i diskusjonene.

For hver visningsbedrift er det etablert samarbeid med andre bedrifter, offentlige organer og institusjoner i lokalsamfunnet. Lokal prosjektledelse er ivarettatt av Næringsutvikling AS (Seløy AS), H.J. Kyvik AS og Spissøy Holding AS (H. J. Kyvik AS). Lean Fish AS (Lean Fish AS), Det Kongelige Selskap for Norges Vel (Anthonisen Seafood AS og Tørrfiskbutikken AS) og Sporstøl Arkitekter AS (Njardar AS).

Atlantehavsvegen Bud–Kristiansund

« Det var forvitnelegt at sjaa desse Smaakisturne og den fine flekte Fisker lagd i Laaner (Stabeler) mest som Flatbraud. Det var so reint og fint paa desse Sjøbudir og so frisk ein Tev, at eg ingenstad hever set Handelen so godlidande. Og reint utmerkt opplyste Handelsmenn var eg likeins so heppen at raaka paa her. Det var endaa sume som kunde tala om Kunst og boklege Ting som studerade Menn af det betre Slaget. Og so var det no so rikt og vel stelt i mange Hus og slik Hugnad i det heile og so fagre Damer, at det er knapt eg kann halda Pennen fraa aa ravla ned ei Vise.

Klippfiskløypa

I uminnelege tider gjekk «vegen» på vågen, på sjøen. Den nye Atlanterhavsvegen mellom Bud og Kristiansund sviv over og grev seg under den gamle, over bruer og gjennom tunnel under havbotnen.

Små avstikkarar frå denne klippfiskruta fører fram til eit bedehus, som har vorte allbrukshus, og ein fiskarbondenheim på veg til å verte skrivestove. Og klippfisk er så mykje meir enn bacalao.

Gjennom 250 år handla det meste mellom Kristiansund og Bud om klippfisk. Svaberg var dekte av torsk som skulle til Sør-Europa og Latin-Amerika, til britiske koloniar og heilt til Kina. Frå midten av 1800-talet var klippfisk i periodar den viktigaste norske eksportvara.

Klippfisk er, i motsetnad til tørrfisk, inga norsk oppfinning. Kanskje var det baskarar som dreiv torskefiske ved Newfoundland på 1400-talet som byrja å konservere fisken ved å salte og tørke han på berget. Hollendaren Jappe Ippes var iallfall den første i Noreg som fekk lisens for å drive handel med klippfisk i 1691.

Både Kristiansund og Ålesund vil gjerne vere Klippfiskbyen. Men dei har fordelt historia mellom seg. Det var så absolutt i Kristiansund det starta på slutten av 1600-talet. Men då nedgangstidene kom, forsvann utlendingane, og dermed kapitalen. Etter andre verdskrigen tok sunnmøringane over.

Klippfiskhandlaren

– Det meste er sesongmat, men klippfisk har sesong heile året, seier Knut Garshol på Klippfiskbutikken i Kristiansund, i den eine enden av klippfiskløypa som går innom stader og aktivitetar knytte til klippfiskproduksjon gjennom tidene. Før dreiv han ein liten, ulønsam matvarebutikk, som han til slutt la ned.

Førre oppslag:

Historielosane: Endre Skar og Alf Marius Røsand er proppfulle av gode historier. Nokre av dei vert formidla gjennom Losen, andre gjennom Loskorpset, der dei og åtte andre losar deg gjennom historia.

Fosnakulturen: Det er funne over ti tusen år gamle buplassar på Averøy nedanfor den 80 meter djupe Bremsneshøla. Det er ingenting her inne, berre kjensla av tusenår med dramatik. Dei første arkeologiske funna frå Fosnakulturen vart gjort på Averøy og i Kristiansund (tidlegare Lille-Fosen) kring 1910. Kor kom dei ifrå? Mest truleg i båtar sørfrå, då isen trekte seg attende innover i landet og frigjorde øyer og fjordar.

Historieforteljaren:

Det Knut Garshol på Klippfiskbutikken ikkje veit om klippfisk og bacalao, er ikkje verdt å vite.

Sommarvikarane: Raul frå Romania (til v.) og Romans frå Latvia lempar lange hos O. Skarsbø AS. Dei vikarierer for polakkane, som er heime på ferie.

– Så starta eg ein enda mindre butikk, utan andre tilsette enn meg sjølv, gliser han. Sortimentet er atskillig meir avgrensa: klippfisk, kaffi, ost, ferdig bacalao og elles alt som høyrer til denne retten. Men omsetninga er mykje betre.

– Klippfisk er det mest fantastiske som finst. Ja, etter tørrfisk, då ...

Garshol forklarar korleis klippfisken vert til, og vart til. Om korleis han ser skilnad på hannfisk og hofisk. Om at fisken må vere «saltmoden» før han vert tørka, at portugisarane er dei mest katolske kundane og vil ha bukkinna intakt, i motsetnad til spanjolane.

– Meir og meir stillehavstorsk vert seld over disk her, men han kan ikkje måle seg med *Gadus morhua*, den nordatlantiske vandretorsken. Sjølvsgagt.

Klippfiskprodusenten

Klippfisk vart tørka på berget, «klepp» er nemleg eit anna ord for berg. I den andre enden av klippfiskløypa finn vi Odd Skarsbø i Bud, ein moderne fiskehandlar med fiskemottak og produksjonsanlegg for klippfisk. No vert fisken tørka i store tørketunnelar. Mellom 1000 og 1500 tonn klippfisk vert årleg produserte her. Brasil er den største marknaden, så kjem Portugal og nokre afrikanske land. Dessutan vil Kina stadig ha meir. I tillegg sleng det innom nokon som vil kjøpe fersk fisk.

– Mange turistar fiskar sjølve, men det finst dei som seier til slekt og vener at dei skal til Noreg for å fiske i ferien, og så kjøper dei berre her, flirer Odd. Klippfiskprodusenten viser rundt i dei store hallane, der ein vrakar står høgt oppunder taket og sorterar fisk. Særleg i land med bacalao som nasjonalrett er dei nøye med kvaliteten. Når portugisiske damer har 1000 ulike oppskrifter på bacalao, betyr det at dei har 1000 klippfiskoppskrifter.

Klippfiskkokken

– Klippfisk er ærleg mat, meiner kokken som kom heim for fire år sia. No driv Arne Roksvåg Bryggeanten Brasserie i Kristiansund.

– Eigentleg hadde eg lyst til å drive ein restaurant med kvite dukar og store lysekroner, ler han.

– Med det lèt seg ikkje gjere her, sjølv om vi også har dyre rettar, legg han til.

Når ein har snakka så mykje om klippfisk som det vi har gjort, er det på tide å smake. Men det skal ikkje serverast bacalao i kveld.

Klippfiskløypa Bud–Kristiansund:

Bruene mellom Vevang og Kårvåg stod ferdige i 1989, tunnelen under havbotnen til Kristiansund i 2009.

Kristiansund-biff: Gourmetkokk Arne Roksvåg serverer Nina Karen Torske og Toril Skram klippfiskdelikatesser på Bryggekannten Brasserie i Kristiansund.

– Vi har ikkje ein gong bacalao på menyen nett no. Men vi har Kristiansund-biff, den tjukkaste biten på ryggstykket, også kalla «indrefileten».

Han har kokkelert med dei store på Hotel Continental og restauranten Annen Etage. Han var assistent då den første nordmannen vart verdsmeister i kokkekunst. Heime i Kristiansund er Roksvåg oppteken av å følgje sesongen og å servere lokal og heimelaga mat. Kokken vert svart i dei blå auga når han seier «barnemeny», som stort sett betyr elendig kvalitet. Pølser og pommes frites kjem ikkje innafør dørene her.

Klippen

I Klippen på Kvernes nærer Olaf Skarset opp i omnen, det er litt hustrig sjølv om det er midt på sommaren. Ein motorsykkelgjeng dundrar forbi på veg til stavkyrkja. Det luktar godt av kaffi frå kjøkenet. Ein voluminøs talarstol står i det eine hjørnet, Chris Clifton spelar på trørgelet i det andre.

– Klippen er ei solskinshistorie, seier Nina Karen Torske, prosjektleiar for Atlanterhavsvegen Bud–Kristiansund.

– Det har no vore nokre månelyse netter også, kommenterer Bjørg Bergem ved vaffeljernet.

– Godt at bygget er avkristna og ope for alle, meiner Bjarne Jensen, som kikar innom kjøkenet for å sjå om det vert kaffi snart.

Heile huset vart flytta til Kvernes ved hjelp av Jon Godal, næmingane og massiv dugnadsinnsats. 1,8 årsverk er lagde ned, og det var langt frå berre kristenfolk som stilte. Alle typar handverkarar, bønder med traktor, det lokale kraftselskapet gav ei varmepumpe heilt gratis, takstein vart donert, og ein fargehandel stilte med gratis maling.

– Tidlegare hadde vi kyrkjekaffi i eit lite hus ved kyrkja, vi fekk ikkje folk til å kome dit. Så prøvde vi i sjølve kyrkja, med det vart berre søl når ein skulle drikke kaffi i benkane, ler Brynhild Loe Arntsen. Ho er leiar i Kvernes menighetsråd, og overraska over kor mykje huset er blitt brukt. No er det fullt når dei serverer kaffi før og etter konsertar i kyrkja. Sia opninga i april 2009 og fram til 1. august 2010 har det vore 55 ulike arrangement i Klippen, mellom anna utleige til konfirmasjon og

Dugnad på Klippen: Olaf Skarset og kona Brynhild Loe Arntsen held omnen og kaffien varm for gjestene.

bursdagsfestar. Femtiårskonfirmantane plar samlast her, dei har mykje pengar ... I tillegg har enkeltpersonar gjeve pengegåver, både fastbuande og utflytta folk. No står huset på eigen grunnmur så å seie.

– Vi er glade for at dørstokken er blitt lågare, og at huset er berga, seier turgåarane som stikk innom. Og det er nettopp lagt vekt på at dette huset skal vere for alle og romme både lokale musikarar, kunstutstillingar, Quernes Mandssangerforening og heile det rike musikklivet på Averøy.

Enda eit stort løft står att for dugnadsgjengen – sanitærbygget. Men det kjem.

Massinastova og næmingane

Massina heitte ho, eit arbeidsjern som levde eit hardt og strevsamt liv. Den gamle stova som er oppattkalla etter henne, er under oppussing av næmingen Harald Otnes og byggjeleiar Rolf Trygve Lervik, som er utlært. Kva er han då?

– Eg er sanneleg ikkje sikker, utnæma? ler han.

– Nei, du får spørje Jon Godal. Tittelen *tømrarmeister med spesialkompetanse på tradisjonell byggjeskikk* er i lengste laget.

Så spør vi Jon Bojer Godal, fødselshjelparen for næmingordninga.

– Vi har fabla mykje om å bruke det gamle ordet *idtbrottamadr* eller *idnadaramadr*. I gammalnorsk er idrettsmann og handverkar tilnærma synonym. Ordet betyr å *ta i med kraft og glede*. Nærskylde ord som idrett og industri er framleis levande. Næming var eit ledig ord, men det finst ingen ledige ord for ein som er ferdig. Vi kunne dikta opp ein tittel eller herme dei akademiske miljøa og nytte ordet bachelor. Men det betyr ungar – det er då eit skrekkeleg dumt ord i denne samanhengen, seier Jon. Derimot liker han veldig godt ordet *kyndig*. Ein næming med sveinebrev kan til dømes vere *kyndig i laft i Oppland*.

– Eg tykkjer det er litt tafatt av Kunnskapsdepartementet ikkje å gripe fatt i dette. Det minste ein må kunne krevje av dei, er at dei kjem opp med ein tittel, humrar han.

Hustad Sogelag eig og har ansvaret for renoveringa av Massinastova på Skotten i Fræna. Den eldste delen er truleg frå 1600-talet.

– Huset var opphavleg eit stabbur frå Averøy som vart flytta hit kring

1860 og bygd på til bustadhus, fortel Henry Ståle Farstad i sogelaget. Dei brukte dei materiala dei hadde tilgang til, som gamle fiskekassar dei fann i fjøra. Ei intakt grue og eit lappverk av ulike byggjemetodar gjev huset særpreg.

Næming: Rolf Trygve Lervik er utlært og kyndig i å kle Massinastova med spon.

– Bislaget var pill rote, så næmingane har sett opp eit nytt og er i ferd med å kle det med spon, som var rimeleg og heimelaga. Spon er luftig og eignar seg godt i og med at spisskammerset låg her, forklarar han. Sogentusiastene vonar på eit samarbeid med Bjørnsonfestivalen, slik at huset kan bli ei skrivestove når det vert ferdig.

Men først treng stova eit sanitæranlegg, som svalgang eller separat bygg. Det var aldri straum eller innlagt vatn i Massinastova, men ingen skribent i dag kan klare seg utan straum.

Utkast nr 23 ...: Atlanterhavsvegen frå Bud til Kristiansund handlar mykje om formidling. Utforming av brosjyrar er eit mødesamt arbeid.

Han kløvede sjøen ved kveld og ved dag,
Og helst for han ut under brænding og brag.
Sit liv han vaaget for andres
Så tit under Norges flag.

Saa vide om Norge og fremmede land
Gikk frasagn om lodsene, den hugdjerve mand;
Hans navn for hans ry gikk i glemme;
Han nævntes kun Ulabrand

Utdrag frå Diktet om Ulabrand
av Peter Rosenkrantz Johnsen

Dramatisk og dramatisert:

Den hugdjerve losen

No er det rett før. Generalprøven enda i latterkrampe då losen Jon vart sitjande fast i sin eigen losfrakk. Men det er eit godt teikn at det gjekk dårleg – då vil premieren glitre.

Den siste finpussen i fellesgarderoben. Nervøs stemning. Det regnar. Det har regna i dagevis. Fungerer mikrofonane? Kvar er støvlane mine? Skal eg setje opp fletta eller late ho hengje?

Så stoppar regnet på Stavnes fyr på Averøya. Los-spelet har vèrgudane på si side, som om dei òg vil sesse seg i skråninga saman med folk frå Averøya, dagens losar og måkene for å leve seg inn i den dramatiske kvardagen til Jon og Ane, Einar og Barbro. Det er nypremiere på sceneforteljinga *Losen – med livet som innsats*, for første gong ute i det fri. Dei 150 tilskodarane kan slå saman paraplyane sine.

– *Jon, Jon, du må hjelpe oss å leite ... Iver og Peder kom for nære stortaren og båten ble broten ned. Iver berga seg oppå båtkelven, men han mista han Peder.*

Ei skrekkslegen kvinne kjem springande frå ingenstad, over svaberga, eit hutrande publikum snur synkront hovuda til venstre og følgjer storøygd med på dramaet utanfor fyrvaktarbustaden på Stavnes.

– *Du må hjelpe oss før det blir mørkt. Kanskje han kom seg til lands på noen av småskjæra, men i dette været kan han ikkje vere ute i natt. Kjære deg, Jon, du vil hjelpe oss, du... hjelpe oss å finne han Peder?*

Spelet tek oss rett inn i den dramatiske kvardagen til losen, til fiskarane og til fiskarkvinnene. Vi får eit blikk inn i livet til forfedrar og formødrer. Desperasjonen når ulukka er ute, den salige gleda når bodet kjem – det gjekk bra denne gongen også.

Ingen andre område hadde så stor lostettleik som kysten mellom Bud og Kristiansund. Hustadvika var ein av dei verste strekningane i

Dei som alltid venta: Kystkvinnene levde med den konstante angsten: Kjem han attende denne gongen? Mange opplevde nettopp at dei ein dag ikkje gjorde det. Los-spelet og Loskorpset formidlar også livet til kvinnene langs kysten. Astrid Straumbotn (ved vindauget), Annbjørg Skar og Line Kristiansen Cancino (ved bordet) spelar tre ottefulle kvinner i Los-spelet.

leia. Då losvesenet vart organisert i 1720, vart det tilsett 31 losar og to losoldermenn berre her.

Fiskarbonden levde beinhardt, i evig kamp mot elementa, mot draugar og han Tykje sjølv. Kvinnene har sjeldan blitt omtala, verken i historiebøker eller i annan litteratur.

Los-spelet formidlar spenninga og gleda, konfliktane og samhaldet, arbeidet og værmeldingane. Kvar bygd har snart sitt eige historiske spel, frå reint amatørteater til profesjonelle aktørar som på Stiklestad. Enkelte meiner det kan bli for mange. Men meiner nokon at det er for mange

gode historier? Det finst knapt betre måtar å fortelje ei dramatisk historie på, med det evige landskapet som kulissar og som gjev kjensla av at dette er historia der vi er.

Navigare necesse est – å sigle er naudsynt. Å føre eit skip var livsgrunnlaget for kysten, for fiske og transport av menneske og varer. Men det var òg eit livsfarleg yrke. Difor hadde ein losane, lokale ekspertar som kjende kvar straum, kvar båe. Mange sette livet til. Statslosen hadde kongens befaling, og ein los kunne bli dømd til døden for ikkje å utføre pliktene sine.

– Losyrket syd av ære, seier Alf Marius Røsand, ein av dei to manusforfattarane bak Los-spelet. Han sit ved kjøkenbordet i fyrvaktarbustaden på Stavnes og fortel loshistorier. Eg har høyrd at det spøkjer her. Minst to kvileause sjeler skal gå att her ute. Men ingen veit noko. Det var kanskje noko med eit forlis og to sjømenn som kara seg i land, men rett etterpå vart dei tekne av storbåra. Dei drukna i vatnet rett bak fyret. Men ingen har høyrd noko overnaturleg. Likevel – ein av skodespelarane har merka ein ekkel energi i det raude soverommet i kjellaren. Det luktar iallfall mugg der. Skal vi vere der i natt? spør eg losen min. Det vil han ikkje. Den seglasen må eg eventuelt ta på eiga hand. Det tør eg ikkje.

Alf er overalt. Han syng i Quernes Mandssangerforening og spelar i orkesteret MUG. Han har skrive manus og dikta songane til Los-spelet.

– Eg vart engasjert for å skrive eit teaterstykkje om losen og den lokale kysthistoria. Eg ante ikkje då at den norske losen aldri har fått samla historia si mellom to permar.

Endre Skar har regien på spelet. Dei to er også medlemmer i Loskorpset, ei teatralisk forteljarteneste som fortel historiene, ikkje berre om losen, men om klippfisken og bacalaoen, vikingtida og Fosnakulturen.

Ærefull tittel: Fyrvaktaren er ein saga blott, men losen kan ikkje automatiserast, sjølv om moderne navigasjonsinstrument gjer skipsfarten tryggare enn med solsteinar og sekstant, og sjølv om losmerket ikkje lenger vert sydd på for hand.

Atlanterhavsvegen Bud–Kristiansund

Finansiering:

Rikssantikvaren	8 195 000
Møre og Romsdal fylkeskommune	8 780 000
Kommunene	1 600 000
Andre (IN, næringsfond mv.)	465 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner kr. 1 656 500 til istandsetting.

Næminger i arbeid på Prestegårdsnaustet.

Møre og Romsdal fylkeskommune har, sammen med de fire prosjektkommunene Fræna, Eide, Averøy og Kristiansund, tatt et samordnet grep for forvaltning av kystens kulturarv.

Kyststrekningen Bud–Kristiansund er rik på arkeologiske kulturminner, ikke minst fra Fosnakulturen, og på nyere kulturminner knyttet til fiske, sjøverts ferdsel og kystlandbruk. Området byr på verdifulle natur- og kulturlandskap, levende fiskevær, pulserende bymiljø og moderne

reiselsbedrifter. Og midt i det hele: ingeniørkunstverket Atlanterhavsvegen – kulturminne, moderne ferdselsåre og internasjonalt kjent turistmål.

Mål

Målet med prosjektet har vært å styrke bosetting og næringsliv ved å gjøre området mer attraktivt for fastboende og turister gjennom en positiv steds- og samfunnsutvikling med utgangspunkt i kulturminner og en helhetlig satsing på kystens kulturarv og landskap.

Resultat

Det er laget portaler, dvs. moderne turistinformasjonsstasjoner, i Kristiansund og Bud. I tillegg er det installert miniportaler i Molde og på Averøy. Portalene informerer om natur- og kulturminnebaserte attraksjoner i området og om spise-, sove- og reisemuligheter.

Et loskorp med lokale fortellere formidler kulturhistorien. Seks ny-produserte guidemanus danner det fagtematiske grunnlaget. Det tilbys tematiske kulturminneløyper, blant annet om klippfisk, Fosnakulturen og gjenreisningsarkitektur. Trespråklige kartbrosjyrer sammen med ca. 40 informasjonsskilt veileder den besøkende ute i landskapet.

I 2008 var det premiere på scene-fortellingen *Losen – med livet som innsats*. Forestillingen, som beretter om det lumske farvannet i Hustadvika og det farlige losyrket, vakte stor begeistring i lokalsamfunnene. Historien lever videre, med flere årlige oppsetninger.

Formidling av kulturhistorien bidrar til å heve kunnskaps- og bevissthetsnivået blant lokalbefolkningen og gir grunnlag for utøvelse av vertskapsrollen. Slik legges det bedre til rette for de tilreisende, de kan oppsøke attraksjonene og jakte opplevelser på egen hånd.

Omlag 25 bygninger og andre kulturminneobjekter er restaurert i prosjektperioden. Det er lagt vekt på ny bruk. I tillegg har fire større byggeprosjekter mottatt plan- og arkitektstøtte. Kommunalt ansatte har gjennomført et utviklet kursopplegg. Næmingprosjektet, ved Geitbåtmuseet i Halså, fokuserer på opplæring i tradisjonshåndverk med høy kvalitet. I løpet av prosjektperioden har tre snekkere gjennomført utdanning på høyskolenivå, og tre nye er i gang med studiet.

I tillegg til arbeidet med å øke den kulturelle infrastrukturen gjennom istandsetting og kulturhistorisk formidling er det tatt initiativ til næringsutvikling og -nettverk, blant annet gjennom et etablererkurs. På Averøy er det opprettet en næringshage der utvikling av kulturminnenæringene står i sentrum.

Veien videre

Et oppfølgingsprosjekt vil i 2011–2012 fokusere på realisering av næringspotensialet. Det etablerte aktørnettverket, de kompetansehevende tiltakene og det holdningsskapende arbeidet i pilotprosjektperioden har gitt et godt utgangspunkt. Kommunene og fylkeskommunen skal fortsatt fokusere på formidling og god forvaltning av kulturminnene samt på å legge til rette for sosiale og kulturelle møteplasser langs kyststrekningen.

www.mrfylke.no

Fakta om Pilotprosjekt Atlanterhavsvegen Bud–Kristiansund

Prosjekteier har vært Møre og Romsdal fylkeskommune. Øvrige deltakere har vært Kristiansund, Averøy, Eide og Fræna kommuner, Romsdalsmuseet, Nordmøre Museum, Destinasjon Kristiansund og Nordmøre, Destinasjon Molde og Romsdal, Nordmøre og Romsdal Friluftsråd, Fortidsminneforeningen, Nordmøre Historielag og Kystverket Midt-Norge.

Andre samarbeidaktører har vært: Bonde- og småbrukarlaget Møre og Romsdal, Møre og Romsdal NHO, Innovasjon Norge, sogelag, venneforeninger, velforeninger og private aktører samt prosjektorganisasjonene Nasjonal Turistveg, Næmingordninga, Reiselivsprogrammet i fylket og fylkesprosjektet «Fiskarbonden sin arv 2005–2009».

Prosjektledelsen har vært lagt til kulturavdelingen i fylkeskommunen. Arbeidet har vært organisert med styringsgruppe og prosjektgruppe.

Perler i Nordsjøløypa

« Ei gardkone på Fjell hadde potetråkeren sin i Sjubotn, der dei russiske krigsfangane budde i brakker. Her sådde ho poteter kvar vår, også i alle krigsåra då tyskarane bygde Fjell festning. Desse potetene spirde aldri, for fangane grov dei opp og åt dei før dei kom så langt. Dette visste gardkona på Fjell, men likevel sådde ho åkeren når våren kom.

Fortald av Lennart Fjell, Vandrang i vest, vegvisar til Sotra og Øygardenw

Perler som ikkje forsvinn

Andre verdskrigen ligg som ein usynleg folie over Sotra. Krigshistoria ligg under golvplankane på Gjerdet gard, i Russarstegen forbi huset og i borkebrøduppskrifta til Urtemakeriet. For ikkje å snakke om i Telavåg, bygda som bokstaveleg talt vart sprengd og brend i filler av tyskarane i ein hemnaksjon i 1942.

Nordsjøløypa gjennom Sotra og Øygarden er ein del av den internasjonale North Sea Trail, som buktar seg gjennom sju land rundt Nordsjøbassenget: Skottland, England, Nederland, Tyskland, Sverige, Danmark og Noreg. I Noreg er det seks kommunar som står saman for å leggje til rette turstigar og kystvandring. PIN (Perler i Nordsjøløypa) ligg i tre av desse, kommunane Sund og Fjell på Sotra og Øygarden kommune, som ligg litt lenger nord. Det er ikkje mangel på idear om nye måtar å vise fram kulturminna på, anten det er gjennom samtidskunst i eit luftskip, gode historier i ein båt medan ein ventar på havørna, eller ved å strikke ei kake.

Førre oppslag:
Slike hadde bestemor: På Gjerdet har det alltid vore strikka og hekla mykje, og det skal det framleis bli.

Historiesamlar: Margrethe Kallestad ved Nordsjøfartmuseet har samla historier, arrangert gaidkurs og utvikla verksemda Vestlandsforteljingar.

Vestlandsforteljingar

Historieinteresserte menn og kvinner frå desse tre kommunane har gått på gaidkurs. Der har dei lært om historia til alle kulturminna på øyene, og dessutan har dei lært korleis dei skal fortelje historier. Det er deltakarane sine eigne historier som vert formidla, gaidane snakkar om forfedrane sine, noko som gjev gaidinga eit personleg preg.

– Vi engasjerte lokale førelesarar, mellom anna ein fugleentusiast, ein blomsterguru og ein geolog, fortel Margrethe Kallestad, konsulent ved Museum Vest, avdeling Nordsjøfartmuseet. Av dei 28 deltakarane driv no kring ein tredel av dei jamleg med gaiding. I botnen ligg læreboka *Vandring i vest*, vegvisar til Sotra og Øygarden. Her har ein samla fakta og historier om både mat og drikke, hus og folk, natur og kultur.

– Vestlandsforteljingar starta opp sesongen 2010 med sju ulike forteljingar. Dei vart fortalde sju dagar i veka i sju veker til 70 kroner, fortel Kallestad. Dette skal vidareførast i 2011.

Telavåg

Dei to Selstøbuene som ikkje vart øydelagde under Telavåg-tragedien, hadde ikkje stått ein vinter til.

– Det ligg mykje historie om det som vart utradert, i det som står att, seier Margrethe om dei nyrestaurerte buene. Gaidane tek med seg turistane hit etter eit besøk på Nordsjøfartmuseet, der dokumentarfilmen

Selstøbuene: Det som står att, fortel mykje om det som er borte. Gaidane tek med seg turistar til dei nyrestaurerte buene, der det ventar fiskesuppe og saft.

om Telavåg gjer inntrykk på store og små. Heile 200 bygningar, av dei 66 bustadhus, vart jamna med jorda. Til og med vassbrønnane vart øydelagde av nazistane. Selstøbuene gjekk fri. Dei ligg ytst ved havet og vart tidlegare nytta til garnbuer i samband med fiske. Folk budde i desse buene både under og etter krigen. I slutten av 1950-åra vart dei leigde ut til byfolk eit par tiår. Sia stod dei til forfall. Men no er det råd for alle å nytte dei, også til å overnatte i.

Dei på Gjerdet

Dei på Gjerdet kulturminnegard sit ikkje nett på gjerdet, dette er driftige damer med luftige idear. Dei ser for seg at garden skal bli eit kulturhus der aktivitetane som har vore i stova og på kjøkenet opp gjennom tidene, vert tekne oppatt, slik som baking, hekling og strikking. Den siste bebuaren på Gjerdet var trygdesjef Olga Fjell, både ho og dei to andre kvinnene som budde i huset, var interesserte i handarbeid og handverk. Huset vart ikkje rydda etter at Olga døydde, og Fjell kommune fekk garden i gåve i 2007.

På kjøkenet står hekla kakeestykke og freistar. Men planen er å kunne selje meir spiseleg og lokalprodusert mat, som strilelam. Låven vert restaurert og bygd om til utstillings- og møtelokale. På sikt kan nokre av kunstnarane som er knytte til Gjerdet gard i dag, etablere verkstad her. Dei vonar å kunne byggje ei merkevare rundt namnet Dei på Gjerdet, og det har allereie vore mange handverkarsamlingar i stova.

– Det viktigaste er at vi får ein møtestad der vi kan samlast, utveksle kunnskap og i tillegg selje produkta våre. Med tida vonar vi å opne ein butikk og ein kafé som kan presentere både mat og handverksprodukt på ein ny og spennande måte, seier prosjektleiar Grethe Bergsvik. Ho blar i gamle mønster og oppskrifter, sirleg klipte ut frå vekeblad. I ein gamal amerikakoffert fann dei også fleire utgåver av *Mønstertidende* frå slutten av 1800-talet.

Vidareutviklinga av handverks- og handarbeidstradisjonen på Gjerdet er allereie godt i gang. Foto av verktykassa, bestikkskuffa på kjøkenet og innhaldet i ei dameveske dei fann, er vortne mønster på nye stoltrekk. Strameibroderi vert PC-vesker. Designar, skreddar og konseptutviklar Siv Støldal er ei av drivkreftene på Gjerdet, og ho har dessutan lang erfaring med forretningsdrift innan tekstil og klesdesign.

Luftskipet : Inn for landing på Gjerdet kulturminnegard.

– Vi handsamar alt her med stor respekt og fer varsamt fram, understrekar ho. Alt som ligg i skap og skuffer, skal få liggje i fred, men synleg. Det er personleg og sjarmerande, også det som vart samla på sytti- og åttitalet. Husmorvindauga skal få stå. Det same skal alle yoghurtbegera, slike som alle gamle damer samlar på inst i skapa sine. Det er livsløpet til denne staden.

– Men vi ynskjer også å utvikle dette vidare, med nye uttrykk, seier Siv.

På Gjerdet: Her strikkar ein nye klede til gamle tradisjonar – og etter lokale kakeoppskrifter.

Russarstegen

Krigshistoria går rett forbi Gjerdet gard. Russarstegen er ein ferdsleveg bygd av russiske krigsfangar opp mot Fjell festning, som no er museum. Kring 2000 sovjetiske krigsfangar gjekk som slavar her og traska opp for å byggje ein av dei største festningsverka i Nord-Europa. Fjell festning var ein av dei viktigaste forpostane til den tyske okkupasjonsmakta. Det enorme kanontårnet var henta frå den havarerte kryssaren «Gneisenau». Inne i fjellet vart det bygd to kilometer med gangar med plass for 200 mann. Så lenge Olga og dei andre i familien budde på Gjerdet, fekk russarfangane ein matbit i det dei gjekk forbi. Men tyskarane kverrsette snart huset.

– Alt vart måla militærgrønt, golva også. Då krigen var slutt, snudde dei golvborda, som var nedslitne av tunge militærstøvlar. Vi har vurdert å snu dei attende, men vi lét dei vere slik, seier Grethe.

Luftskip og Kaisess

På enga nedafor husa på Gjerdet ligg ei stor oransje åme. Gitte Sætre er prosjektleiar og kurator på Luftskipet, eit mobilt galleri. Ho inviterer kunstnarar til å seie noko om kulturminna på den staden skipet landar, no sist på Gjerdet gard.

– Kva ynskjer vi å ta vare på inn i framtida? Dette er som ei tidsmaskin. Samtidskunst har eit uttrykk som opnar for debatt. Det er viktig å få kunsten ut av galleria, meiner ho. Han må snakke til nye menneske, dei som ikkje går på kunstutstillingar. Kunsten må ut i røyndomen, ikkje isolere seg på sida av samfunnet.

– Her inne kan dei som er opptekne av kulturminne og elles er samfunnsinteresserte, brått få seg ei overrasking, medan dei kunstinteresserte får opp auga for kva kulturminne kan fortelje, er visjonen til Gitte inne i det tomme Luftskipet; 50 kvadratmeter galleri bygd av stål og offshoreduk. Den fyrste utstillinga, Biblioteket, presenterte kunstnaren Woojung Chun. Kva som skal skje neste gong Luftskipet landar ein eller annan stad, er hemmeleg.

Kaisess er også ein måte å kople lokale kulturminne saman med kunstnarar på og vert arrangert ulike stader for å skape aktivitet. Jon Steinar Midlang driv Glesvær kafé, der det framleis finst kunstspor etter Kaisess sommaren 2006, dei heng i taket og i nokre av vindauga.

Spor av Kaisess: Glesvær kafé husa Kaisess i 2006, noko heng att i lampene i taket.

– Det var vel delte meiningar om dette, men artig var det, seier Jon Steinar, som har plukka ned verka litt etter litt, for å sleppe lyset inn att gjennom vindauga.

Då Kaisess i Trellevik gjekk av stabelen i april 2010, var den lokale skulen ein viktig samarbeidspartnar. Skulen har ofte nytta kulturminne som utgangspunkt for undervisning. Det vart etablert eit samarbeid med

Luftskipet: Eit mobilt galleri som brått landar ved ei perle i Nordsjøløypa, med Gitte Sætre som kaptein.

Kunstakademiet ved Universitetet i Edinburgh, og to masterstudentar i skulptur planla samarbeidsprosjektet saman med skulen og Kaisess. Ved hjelp av blogg og skype vart det utveksla historier, der temaet var å formidle sin stad og sin kvardag for å auke medvit om eigen identitet og egne ressursar. Resultatet frå samarbeidet vart presentert gjennom film og andre kunst- og handverksarbeid som barna hadde jobba med. Eit halvt år seinare er det nye prosjekt på gang mellom skulen og kunstnarane.

– Å sjå etterverknaden og vidareføringa er utruleg inspirerande. Vi har jobba hardt med å introdusere kunstnarar som ressursar for samskaping og med å auke aktiviteten rundt kulturminna, og då er det godt å sjå slike positive ringverknader, seier prosjektleiar Tone Boska.

Gode sirklar og fleire ringverknader

Dei tre kommunane har ikkje næringsavdelingar i tradisjonell forstand. I staden er det selskapet «Gode sirklar», drifta av forskingskonsernet SINTEF, som tek seg av det kommunale næringslivet, og som også har prosjektansvaret for Perler i Nordsjøløypa. Sirklane spreier seg som ringar i vatn også utanfor dei konkrete satsingane. Kultursjef Lennart Fjell i Fjell kommune er nabo til Gjerdet kulturminnegard. I sommar vart han så inspirert av alt som skjedde på nabogarden, at han hesja ei noko uvanleg hesje, meir som eit hus utan tak, men med dørøpning og glugge.

– Eg sakna hesjene som alltid var her før, seier han. Så tok han kontakt med biletkunstnaren Rune J. Svendsen, alias Jedychan, som har spraya på mange vegger, men aldri før på ei hesje. No står han midt i hesja og studerer eit gammalt fotografi og vert særleg fascinert av andletet til ein gamal, alvorleg mann.

– Vi er ikkje i krig med samfunnet, vi kjem med innspel, understrekar Jedychan. I løpet av ein knapp time har den gamle mannen fått portrettet sitt på hesja.

Hesje-art: Kreativiteten spreier seg i gode sirklar rundt Gjerdet gard. Portrettet av ein nabo vert spraya på ei hesje av Jedychan.

Havørnsafari

Dei tre havørngaidane har storfint besøk, to fotografar frå *National Geographic* vil på havørnsafari.

Kongen: Endeleg kjem ørna, eit elska motiv for naturfotografar så vel som hobbyfotografar. Men storleiken på zoomlinsa avgjer nok resultatet. (Ørna flaug så fort at ho er manipulert inn på fotoet.)

Gaidane er litt spente, det byrjar å bli seint på året, og sjølv om ørneparet har vore trufaste heile sommaren, til store glede for norske og utanlandske turistar, kan ein aldri vere sikker. Arthur Selstø, Karsten Øvretveit og Trygve Nipen har starta sitt eige firma: Opplevelser Telavåg DA. Trygve har gått på gaidkurset i regi av Perler i Nordsjøløypa.

– Vanlegvis er det nok at Karsten viftar med ei sild, så vert ørna merksam på oss, seier Arthur. Som lokkemat her dei med fleire mjølkekartongar med frosen sild.

Havørna vart totalfreda i 1968, då var ho nær utrydda i Sør-Noreg. Eit havørnpar er stadbunde og trufaste mot kvarandre livet ut – i opp mot 50 år. Som regel får dei éin eller to ungar i året.

Arthur og Trygve fekk ideen til havørnsafarieren på eit seminar i regi av Kysteventyret, og dei tre starta nokre visingsturar i 2009. Seinare fekk dei stipend for beste reiselivsidé i Hordaland, og det er dei stolte av.

Opplevelser Telavåg har avtale med to hotell i Bergen, så i løpet av sommaren kjem både seminargjester og andre turistar. I tillegg vil mange lokale folk vere med. Det har vore få bomturar i sommar, men no er altså dei to fotografane frå *National Geographic* på plass i ein av båtane, norske og hollandske turistar i to andre, og alle speidar opp mot fjelltoppen der ørnane plar sitje.

– Dei kjenner båtane våre og kjem så nær som fire–fem meter av og til, fortel Arthur. Så får dei auge på den eine fuglen, stolt og urørleg sit ho på toppen av Mikkjelsøya. Karsten veiver med ei sild og kastar ho i ein stor boge. Ørna sit. Éi sild og éi til fyk i veg. Ingen reaksjon, anna enn skrikinga frå nokre veldig nøgde måker som får seg eit sildemåltid.

– Eg trur sanneleg ho er mett. Dette er hannen, no har truleg hoa teke med seg ungen for å lære han å jakte. Hannen er yngre og meir sky enn høørna. Ho har vel funne seg ein ungfugl, gamlemor, humrar Karsten. Men så, etter at den andre mjølkekartongen med frosen sild er tom, lettar ørna, tek ein glidande runde over båtane medan fotografane tek sikte. Det klikkar i kamera med meterlange linser og i små kompaktkamera. Karsten hiv enda ei sild, men ørna berre siglar attende til fjelltoppen sin. Ikkje svolten nok, altså. Men både turistane, fotografane og gaidane smiler. Dei har fått sitt.

Perler i Nordsjøløypa

Finansiering:

Rikssantikvaren	4 800 000
Hordaland fylkeskommune	2 446 000
Kommunene (direkte)	167 000
Norsk kulturråd	575 000
Næringsliv	2 515 000
Gode Sirklar	1 687 000
Andre	306 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt 757 000 kroner til istandsetting. Fjell kommune har brukt 7 800 000 kroner til kjøp av Gjerdet gard og tiliggende friluftsarealer.

Trelleviksnaustet

Gjennom prosjektet Perler i Nordsjøløypa har en tatt sikte på lokalsamfunnsutvikling med utgangspunkt i natur og kulturminner langs gamle ferdssåre i Sotra-regionen.

Prosjektet er eid av Øygarden, Fjell og Sund kommuner og består av seks delprosjekter: ett for hver av kommunene og tre fellesprosjekter som skal hjelpe til med produkt- og tjenestetutvikling.

Det interkommunale utviklingsselskapet Gode Sirklar AS, som er driftet av forskningskonsernet SINTEF, har bidratt med forskningsbasert kunnskap om lokalsamfunnsutvikling og har koordinert aktivitetene med andre utviklingsprosesser i regionen, særlig de som er relatert til reiseliv. Lokale lag og organisasjoner,

ildsjeler, skoler, museer, kultur- og servicekontor i kommunene samt det lokale næringslivet har gått sammen om å utvikle opplevelsesprodukter.

Mål

Viktige mål har vært å formidle ressursutnyttelse og verdiskaping i fortid, nåtid og framtid og å synliggjøre kulturhistorien i mest mulig autentiske miljøer. Pilotprosjektet skal medvirke til å gjøre Sotra-regionen mer attraktiv for fastboende og besøkende, lokale virksomheter og eksterne virksomheter som vil etablere seg der.

Resultat

Fjell kommune har lagt vekt på mat- og håndverksaktiviteter ved Gjerdet kulturminnegard, og det er utviklet opplevelsestilbud i tilknytning til Fjell festning og Russarstigen. Sund kommune har prioritert båt- og kystkultur, mens Øygarden kommune har fokusert på energi og ressursutnyttelse gjennom tidene. Kystmuseet har formidlet bosettingshistorien fra steinalderen fram til det moderne olje- og gassamfunnet. Prioriterte kulturminnetiltak har vært istandsetting av Gjerdet gard, Trellevik kystkultursenter, Selstøkverna og Selstøbuene samt tilrettelegging av kulturminneløypa i Øygarden.

Delprosjektene *Luftskipet* og *Kaisess* skal gjennom bruk av kunstneriske virkemidler forsterke og gi perspektiv til fortellingene som kulturminnene er bærere av.

Kaisess arrangeres på gamle kaier – tidligere møtesteder og «torv». Forut for arrangementene igangsettes involverende prosesser der lokal kunnskap og særpreg hentes fram og vurderes som kilde for innovasjon og utvikling. I dette delprosjektet har en samarbeidet med så ulike grupper som skoleelever, kystkulturlag, eldresenter og Liegruppen, en stor næringsaktør innen eiendom og pelagisk fiske.

Luftskipet er et mobilt galleri som til nå har landet ved Gjerdet gard og Fjell festning, men som senere også skal besøke andre kulturminner i regionen. Galleriet er arena for kunstprosjekter som skal formidle sammenhenger i tid og rom og inspirere de besøkende til utvidet refleksjon over stedet og kulturhistorien.

Museum Vest har gjennom sine avdelinger stått for kulturhistorisk formidling, kvalitetssikret formidling utført av andre og selv vært ansvarlig for å bygge opp opplevelsestilbud. Ambisjonen med *Guideservice* har vært å trekke fram kulturhistoriske fortellinger fra nærområdet som lokale guider kan bruke, både i og utenfor Nordsjøløypa. Det er utviklet guidemanus og arrangert guidekurs.

Veien videre

Det er utarbeidet verdiskapingsplaner for de enkelte delprosjektene. Planene klargjør de ulike aktørenes ansvarsroller framover, herunder hva som er mulig å videreføre innenfor en forretningsmessig ramme.

www.godesirklar.no

Fredens bolig: Mange som hviler på det gamle gravstedet i Lokavika ved Telavåg døde i spanskesyken.

Fakta om Perler i Nordsjøløypa

Prosjekteiere har vært kommunene Øygarden, Fjell og Sund. Arbeidet har vært organisert med styringsgruppe og prosjektgruppe.

Sund kommune hadde prosjektlederansvaret i begynnelsen, men dette ble etter hvert overtatt av det interkommunale utviklingsselskapet Gode Sirklar AS.

Sentrale samarbeidspartnere i prosjektet har vært Hordaland fylkeskommune, Vest Næringsråd, Museum Vest og Kysteventyret. I tillegg er det blant annet samarbeidet med Liegruppen, kulturskolen, Tofterøy skule, Trellevik båtlag, stiftelsen Trellevik kystkultursenter, Høgskolen i Bergen, Universitetet i Bergen, University of Edinburgh, Nordsjøypegruppa Ut mot havet, Sund sokneråd og andre frivillige lag og organisasjoner.

Oddaprosessen

◀◀ Odda er feilstinget i hardangersaumen.

Frode Grytten

Monsterfabrikken

Eit nedlagd smelteverk er stort og stygt, uendeleg fascinerande og fullt av minne. Kva kan ein fylle det med? Sju år etter nedlegginga av Odda Smelteverk rasar framleis diskusjonen om kva ein skal gjere med det, samstundes som enkelte hus er i ferd med å rase saman.

Ingen stader har verdien av ei hjørnesteinsbedrift vore større og viljen til å «rive skiten» stått sterkare. Men på den andre sida: Her er også eit varmt ynske om å verne, ta vare på, omskape og fylle dei hundre husa med nytt liv.

Smia

I smia er det allereie liv. Det vert fyrt opp på den nyrestaureerte essa, reiskapar som er laga i dette rommet gjennom hundre år, vert pussa og hengde på veggen. Dei siste målingsstroka er snart tørre.

- Vi er restaureringsfirmaet RiO, fordi vi er litt latinamerikanske, det svingar når RiO går i gang, humrar Terje Kollbotn med målararkosten. Han er bygg- og anleggsleiar ved Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum (NVIM), som har kjøpt den gamle smia. RiO (Restaureringsenteret i Odda) er ei samanslutning av handverkarar som vidarefører gamle handverkstradisjonar og står for restaureringa av smia og andre verneverdige industribygg.

Den einaste intakte industrismia i landet gløder att, det gjer også auga til smeden Leiv Rune Jordal. Som gutunge hadde han stor respekt for naboen, som var smed.

- Han var skitten og litt sær. Slik ville eg òg bli, gliser han og er iallfall svart av sot på eine kjaken, men ikkje særleg sær om ein ser bort frå hestehalen og ein middels stor sigar i munnvika.

Grovsmeden er utryddingstruga, men snart kjem to smedmeistrar for å halde kurs, eit samarbeid med vidaregåande skule gir von om at nokre ungdommar vert hekta, slik Jordal vart. Tanken er å byggje opp eit smedmiljø med opplæring og oppdrag. I første omgang har ein kunstnar

hyra seg inn nokre veker medan han skal arbeide med å smykke ut ein barnehage.

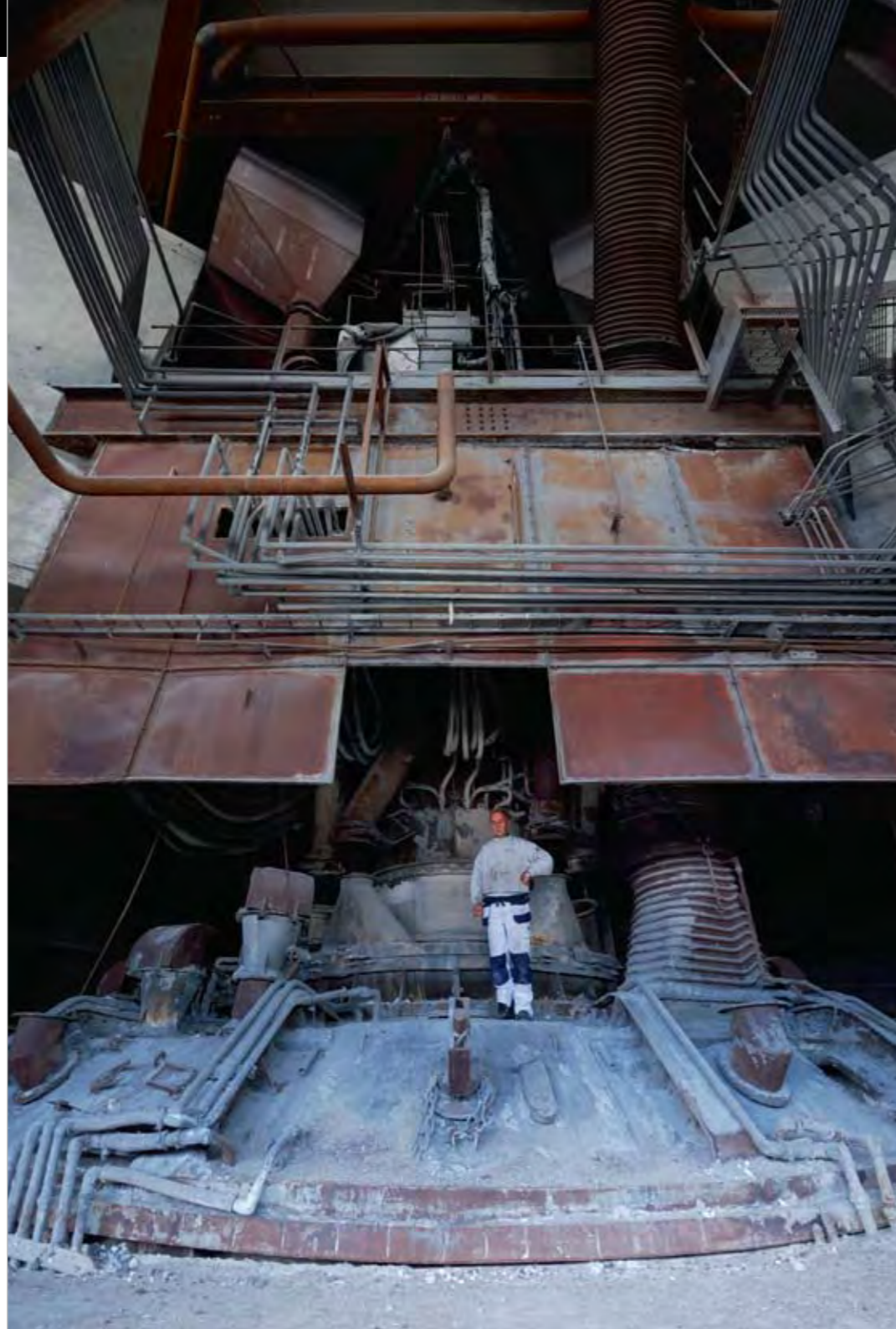
Før vart det arrangert smedtreff av Norsk Smedforening ved Bærums Værk, det gamle jernverket utanfor Oslo. No er dei på leiting etter eit større og meir høveleg område. Etter at den største smia i landet vart redda, kan smelteverkstomta vere aktuell.

- Smia var ein slags fristad. Det var her dei gode samtalane gjekk føre seg og julepresangane vart produserte etter arbeidstid. Og ikkje minst: Odda vart styrt frå smia, fortel gamlekarane. Smedane var som regel aktive i politikk og fagrørslø. Det var her slagplanane vart lagde.

Smia: Leiv Rune Jordal fyrer opp i essa, som vart teken i bruk første gong i 1907.

Førre oppslag:
Etter smelteverket:
 Odda er eit anna ord for smuss, seier forfattar Frode Grytten frå Odda i *Bikubegang*.
 Det er gjort framlegg om å frede 15,5 prosent av den 167 mål store industritomta.

Den største karbidsmelteomnen i verda:
Tidlegare smelteverksarbeidar Jan Rune Næss var formann på «Omn 3» i mange år. I dag er han murar og vedlikehaldsarbeidar ved Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum.

Smelt

Ufatteleg med arbeid ventar på driftige oddingar, men det er ikkje berre i smia det allereie har vorte ny aktivitet. Smelt Café opna for tre år sia og har allereie vorten ein populær samlingsstad for både lokalbefolkninga og turistar. I same huset held fire kunstnarar til, og i andre etasje i Portvakta over åtte rockeband jamleg.

Men i «Omn 3» skjer det ingenting. Smeltehuset ruver i silhuett mot den skarpe haustsola. Her inne var og er den største karbidsmelteomnen i verda. Det raudmåla huset er lukka og låst, berre nokre fuglar ser ut til å halde til inne i det kalde, mørke omnshuset. Lemmane framfor dei få vindauga er attspikra, lysbrytarane verkar ikkje. Det er så vidt ein kan skimte støvet, som ligg som enorme likklede i kvar etasje.

- Det var med livet som innsats å gå på jobb her, fortel Jan Rune Næss, litt sørgmodig. Her var han smelteverksarbeidar i 25 år.

- Ein gong ramla heile omnen ned i kjellaren då det gjekk høl i botnen, hugsar han. Ei unik historie med unike maskiner, framleis er det råd å redde mykje av det. Nokon ser denne verdien, ser at historia til Næss og tusenvis av andre smelteverksarbeidarar gjennom nærare hundre år er viktig. Andre ser berre eit enormt industriområde med rust, skrapjern og forfall.

Sentralbadet

«Riv skiten,» kviskrar og raslar det i tørt lauv. Odda Smelteverk smelter ikkje lenger anna enn gamle industriharte som kan mimre om gamal velmakt, den gongen ein arbeidar var sveitt, svart og politisk glødande raud. Arbeidarmakt. Odda hadde ein debattkultur som forfattar Marit Eikemo gjerne vil ta vare på. Ho gløder for Sentralbadet som litteraturhus.

- Dette kan bli det andre litteraturhuset i Noreg og eit nasjonalt senter for samtidslitteratur. Ingenting er meir naturleg, meiner ho.

Den årlege festivalen Litteratursymposiet vart jobba fram med basis i forfatterskapen til Frode Grytten, Lars Ove Seljestad, Marit Eikemo og Kjartan Fløgstad (frå Sauda, men assosiert odding). Stiftinga Sentralbadet Litteraturhus er under etablering og har overtatt Sentralbadet frå kommunen. Både Odda kommune, LO i Indre Hardanger, Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum, Norsk Forfattarsentrum og Hordaland fylkeskommune er mellom stiftarane.

Sentralbadet: Stiftinga Sentralbadet Litteraturhus tok over Sentralbadet i oktober 2010.

- Boka *Bikubesong* har hatt mykje å seie for omdømmet til Odda. Det har fått folk her til å vere stolte av heimstaden sin, tenkjer meir på litteratur enn at det er stygt, seier Marit Eikemo

Dette murbygget midt i verksområdet var bad for fleire hundre arbeidarar, dusjane står her framleis, og kan i framtida dusje folk med ord i staden for vatn, Marit ser lydbøker strøyme ut av dei tørre dusjhovuda. Pissoaret er verneverdig, det er ikkje mange slike att i Noreg. Plakaten med *Ver vennleg ikkje uriner i dusjen* heng framleis på døra. Forfattaren vil skape eit litterært kraftsentrum.

– Det vil bli eit litteraturhus for heile regionen, det kan også nyttast til leirskuleklassar og undervisning, seier oddingen, som er busett i Bergen.

Lindehuset

Kollegaen Frode Grytten gav ut romanen *Bikubesong* i 1999. I korte, novelleaktige stykke skildrar han livet i bustadblokka Murboligen i Odda, små og store hendingar i eit industrisamfunn på dødsleiet. Boka vart ein braksuksess, historiene vart løfta til teaterscena av Det Norske Teatret, som tok i bruk delar av Lindehuset som scene i 2004. Grytten har vidareutvikla bikubesongen til ein bikubegang under Litteratursymposiet, der han fortel historiene bak boka medan han vandrar rundt i Odda.

Kultursjef Nina Kongtorp ynskjer saman med forfatarane å gjere Lindehuset til eit permanent kulturhus. Det vart produsert nitrogen i eine delen, men det var motorlager der teatersalen ligg.

– Akustikken, lyset og kjensla av å vere i eit rom fullt av industrihistorie – atmosfæren her gjer at folk heller vil ha dette framfor andre lokale som er bygde for føremålet. Dette rommet er fantastisk, seier Nina, konstant på barrikadane for varig vern av verket. Men ho innrømmer at informasjonen ut til oddingane kunne vore betre. Det er mange rare rykte og halve sanningar der ute, noko som òg har ført til ei splitting av oddingane i synet på framtida til «Monsterfabrikken».

– Litteratur verkar samlande i eit samfunn som har så stor indre strid, meiner Marit og vonar at det ho jobbar med kan vere med på å styrkje søknaden om verdarvstatus.

Litteratursymposiet har vokse jamt og trutt sia starten i 2002, dei siste par åra har det nådd eit brestepunkt med kring 6000 besøkande, og overnatting har vorte eit problem. Håpet er at fleire vil satse på reiseliv dersom Odda får UNESCO-status.

Biletetekst til kollasj s. 93:

Til venstre, øvst:

Smelt Café: Den to år gamle kafeen har vorte ein populær møtestad i Odda.

Lindehuset: Teatersalen har ei eiga kraft, seier kultursjef Nina Kongtorp.

Musikkklubben: Trommis Steinar André Lysfjord jammar saman med kompisar i det tidlegare Portvakt-bygget.

Atelier: Glaskunstnar med rosa hjarte på hofta, Anne Marit Buer, kunstmålar med blåfarge, Elisabeth Meland Nilsen, og andre kunstnarar deler Conteinerverkstadene med Smelt Café.

Motiv: Smelteverket er kanskje ikkje direkte vakkert, men ei gullgruve for hobbyfotografane i Odda Fotoklubb.

Vitensenteret

Førebels skjer det meste av aktiviteten i dei små, enkle bygga ved inngangen til det 167 mål store verksområdet. På Vitensenteret har formidlingsleiar Stein Haugen vitjing av ein SFO-klasse, som med store auge følgjer med på alt det rare som skjer. Dette er kjemi og fysikk i praksis, ei vidareføring av tradisjonen frå Oddaprosessen eller nitrofosfatprosessen, utvikla av sjefskjemikar Erling Johnsen her på dette laboratoriet i 1920-åra. Høgdepunktet er når ungane sjølve får fylle ei tom brusflaske med litt vatn for så å pumpe luft inn gjennom ei sterk gummipakning. Energien som blir utvikla, må anten sprengje flasken eller pakninga. Det siste skjer, og flasken fyk med eit smell oppetter ein streng til topps på Lindehuset.

UNESCO eller ikkje

I 2007, fire år etter nedlegginga, spurde kommunen innbyggjarane sine om dei ynskte at smelteverket skulle inn på verdsarvlista til UNESCO. 51 prosent svarte nei, men to år seinare vedtok likevel kommunestyret å stille seg bak ein søknad til UNESCO, med éi stemme i overvekt. 26. november 2009 vart smelteverket og vasskraftanlegget i Tyssedal oppførte som Noregs forslag til UNESCOs verdsarvliste for industristader.

– Planen og håpet er å gjere det moderne Noregs industrielle vogue til ein del av verdsarvlista. Desse stadene representerer ei omforming av eit fattig land til eit av dei rikaste i verda. Dei var spreidde jordbruksbygder som vart storindustrisamfunn, sa miljø- og utviklingsminister Erik Solheim til NTB den gongen.

No står iallfall kommunestyret i Odda meir samla. 30. september 2010 vedtok det med stort fleirtal, 23 av 26 representantar, handlingsplanen for UNESCO-arbeidet i kommunen, «monsterplanen» på folkemunne.

Eigartilhøva på det gamle smelteverket er brokete. NVIM eig Vitensenteret. Kommunen sikra seg sju bygg etter konkurransen, Smelteverkets Næringsutviklingsselskap (SNU) kjøpte resten av konkursbuet i håp om økonomisk utbyte, lokale investorar la planar om eit kjøpesenter i Cyanamiden, der det vart produsert kunstgjødsel, eller kalsiumcyanamid. Også fleire private handverks- og entreprenørfirma har kjøpt delar av den gamle fabrikk.

Ein ting er dei fleste i Odda etter kvart samde om: Lat oss få ei avgjerd. Det verste er at alt berre står og vert styggare og meir falleferdig for kvar dag. Vern det, restaurer det, bygg det om, eller riv det, kva som helst, men noko må skje snart.

Men kor mykje vil skje før UNESCO-statusen er avklart? Det kan bli ei stund til. Ei ganske lang stund

– Mykje har skjedd, skjer og bør skje på smelteverkstomta uavhengig av UNESCO, meiner Terje Kollbotn.

– Berre å vente på at det vert teke ei avgjerd om UNESCO-søknaden, er ei sovepute for enkelte. Då kjem Odda i alle fall ikkje på denne lista. Delar av verket vert freda som nasjonalt kulturminne same kva som skjer, seier han.

Den nye Oddaprosessen er minst like innfløkt som den gamle, også kalla nitrofosfatprosessen, som kort kan forklarast slik:

1. $\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2 + 6 \text{HNO}_3 + 12 \text{H}_2\text{O} + 2 \text{H}_3\text{PO}_4 + 3 \text{Ca}(\text{NO}_3)_2 + 12 \text{H}_2\text{O}$
2. $2 \text{H}_3\text{PO}_4 + 3 \text{Ca}(\text{NO}_3)_2 + 12 \text{H}_2\text{O} + 2 \text{H}_3\text{PO}_4 + 3 \text{Ca}(\text{NO}_3)_2 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$
3. $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2 + 4 \text{H}_3\text{PO}_4 + 8 \text{NH}_3 + \text{CaHPO}_4 + 2 \text{NH}_4\text{NO}_3 + 3(\text{NH}_4)_2\text{HPO}_4$
4. $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2 + 2 \text{NH}_3 + \text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O} + 2 \text{NH}_4\text{NO}_3 + \text{CaCO}_3$

Gatas skrekk:

Svolten pus, stor mur og sikkert massevis av smakfulle mus.

Industriturisme:

Om keisar Vilhelm 2 i 1913 sette opp statuen av Fridtjof den frøkne på Vangsnes og alle sogningar trur dei eig «Der Reisekaiser», hadde han også si historie i Odda. Frå 1860 til 1940 kom båtar fulle av reisande frå Stavanger, Bergen og Storbritannia. Elleve hotell dreiv på det meste. Bilete av Hardanger hotell i Odda frå århundreskiftet.

Til kjelda

Det var her, inst i Hardangerfjorden, at industrialiseringa av Noreg starta.

I Tyssedal er vi enda nærare kjelda til industrieventyret i Odda. Det var her kraftstasjonen produserte straumen Odda trong. Reiser vi den kronglete vegen opp til Skjeggedalen, er vi heilt framme ved kjelda – Ringedalsdammen, som ruvar som ei mellomalderborg. Demninga er over ein halv kilometer lang og 33 meter høg. Her vart Ringedalsfossen og seinare Tyssestrengene lagde i røyr. Enorme mengder kilowatt vart førte frå Tyssedal til smelteomnane i Odda, stort lenger kunne dei ikkje frakte kraft på byrjinga av 1900-talet. Difor vart dei enorme smelteverka bygde der fossefalla var størst. Karbidomnen åleine brukte like mykje straum som heile Stavanger by.

Vatnet var råvara. Produksjonen kunne vere kva som helst som hadde trong for sterk varme for å bli omforma til noko anna som var mykje meir verd, til dømes nitrogengjødsel og karbid til lys og sveising, som var ei ny oppfinning. Til importkaia på austsida av elva i Odda kom kalkstein og koks, frå eksportkaia på vestsida vart det skipa ut kalsiumkarbid, kalsiumcyanamid og dicyandiamid til over hundre land verda over.

Dei første tiåra vart det produsert nærare ein milliard kilowatt-timar i året. Til og med etter den andre verdskrigen utgjorde produksjonen 10 prosent av norsk kraftforsyning. I dag blir det produsert over 2,5 milliardar KWh/år i Tyssedal.

Direktør Randi Bårtvedt ved Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum brenn for European Routes of Industrial Heritage, eit nettverk for turisme som viser industriarv i 32 europeiske land, og Tyssedal er eit av 72 ankerpunkt blant dei i alt 850 industriarvstadene.

– Industrikulturen i Odda var med på å forandre verda, seier ho. Tyssedal kraftanlegg er no ein del av NVIM, som fortel historia om vasskraft- og industriutbygginga i Noreg. Kraftanlegget vart freda i 2000, og det vert òg nytta til kulturelle aktivitetar, der scena og publikum er

Energiverket i Tyssedal: For dei som jobba i kraftselskapet, var straumrekninga 15 kroner i året, same kor mykje straum ein brukte. Vart det for varmt, opna folk glaset i staden for å skru ned varmen, vert det sagt.

plasserte mellom dei 15 blåmåla turbinane. Dette er Tusenårsstaden til Odda kommune, og NVIM har fått fleire prisar for restaurering og formidling av industrihistoria.

– Ein UNESCO-status heng høgt og er det beste kvalitetsstampelet ein region kan få. Han vil gjere det lettare å ta vare på desse viktige industriminna, som er mellom dei store førstegenerasjonsanlegga i verda. Han vil føre til ein stor auke i reisande, og det vil også generere statlege middel, seier ho, inspirert av liknande satsing i Ruhr-området i Tyskland. Over heile Europa vert det laga ruter for folk som er interesserte i industrihistorie. Men ikkje alle gamle verksarbeidarar tykkjer om å byte ut smelteomnar med turistbussar. Ho skildrar ein sterk machokultur på industristadene.

– Når funksjonen til fabrikkene er borte, har ikkje anlegget nokon verdi lenger, det blir sett på som ein ruin av dei fleste som jobba der, og ein ynskjer ny verksemd, gjerne meir industri. Turisme er dårleg betalte arbeidsplassar for damer, ikkje noko skikkeleg mannfolkarbeid som i industrien, sa ein verksarbeidar til meg. Men gjenbruk av Tyssedal kraftanlegg har vorte ei suksesshistorie og arbeidet med smelteverket i Odda vil verte det same; ein ny og levande bydel med mange arbeidsplassar, bustader, butikkar og attraksjonar. Det er ein overkomeleg jobb, for vi har erfaring med store industri- og omstillingsprosjekt i Odda, seier Randi optimistisk.

Finansiering:

Riksantikvaren*	8 070 000
Hordaland fylkeskommune/konsesjonskraft	8 290 000
Odda kommune	4 000 000
Husbanken, Norsk kulturråd og Norsk institutt for kulturminneforskning	820 000
Innovasjon Norge – direkte tilskudd	1 000 000
Direkte tilskudd fra andre	1 213 666
Egenandeler eiere/virksomheter	2 500 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner kr. 3 114 800 til istandsetting.

*Beløpet dekker flere tilskuddsordninger.

Oddaprosessen

Odda Smelteverk AS gikk konkurs i 2003, og et område på 167 mål midt i Odda sentrum ble liggende øde. Området hadde til da vært avstengt for allmennheten. Et stort antall industribygg og strukturer begynte å forfalle. Odda kommune sikret seg enkeltbygg i portalområdet. En privat aktør, Smelteverket Næringsutvikling AS, kjøpte størstedelen av konkursboet. Oddaprosessen har tatt utgangspunkt i de byggene kommunen ervervet, og har gradvis arbeidet med større deler av tomta i samarbeid med et økende antall private eiere.

Smelteverket har fra starten i 1908 produserte karbid, cyanamid, dicyanamid med mer. Verket består av flere fabrikker. Her er bygninger fra ulike epoker, med ulike funksjoner og arkitektur. I dag er det fremdeles én produksjonslinje for karbid og én for cyanamid.

Mål

Hovedmålet har vært verdiskaping med utgangspunkt i kulturminnene på smelteverkstomta. Prosjektet har hatt fire innsatsområder:

1. Odda Smelt 1, 2, 3: Restaurere bevaringsverdige bygg og sette i stand uteområder.

2. Kunnskapsbase Odda: Bygge opp og spre kunnskap om restaurering, kraftkrevende prosessindustri og bygninger og gjenstander. Ivareta arkiv.

3. Kulturarv som ressurs i byutvikling og næringsutvikling: Integre smelteverkstomta som bydel i Odda sentrum og gradvis åpne området for næringsaktører og publikum.

4. Reiseliv i industriens vugge: Arbeide i nettverk med andre industristeder i Norge og internasjonalt for å fremme stedene som besøksmål.

Resultat

Vern av industriobjekter er faglig utfordrende og kan være kontroversielt. Inkluderende og lystbetont bruk av kulturminnene har vist seg å være den beste måten å skape oppslutning om vern på. Smelteverkstomta har blitt en spennende arena for kulturopplevelser, med bl.a. litteratursymposium, blueshelg, ungdomsfestival og kulturminnehelg om industriarv og arbeiderkultur.

Smelteverkstomta er delvis åpnet og integrert i Odda sentrum. Mange bygninger er eller er i ferd med å bli satt i stand og tatt i bruk, blant dem Vitensenteret, Containerverkstedet / Smelt Café, Smia, Sentralbadet/Litteraturhuset og Lindehuset/kulturscene.

Prosjektet har bygd opp et miljø for spesialkompetanse på restaurering av teknisk-industrielle kulturminner. Dette miljøet kan bidra til å ta vare på slike kulturminner over hele landet. Gjennom arbeidet med

industriarkiv er også grunnlaget lagt for utvikling av en større kompetansebedrift som kan systematisere og formidle den store kunnskapskilden som private bedriftsarkiver utgjør.

Odda/Tyssedal er blitt første norske ankerpunkt i European Routes of Industrial Heritage, et nettverk av attraktive turistmål knyttet til industristeder.

www.oddakommune.no
www.nvim.no

Organisering

Prosjekteiere: Odda kommune og Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum (NVIM).

Styringsgruppe: Odda kommune, NVIM, industrien, LO og Innovasjon Norge.

Prosjektledelse: Prosjektleder i 50 prosent stilling i Odda kommune. Flere delprosjektledere.

Gjennom Oddaprosessen er det samarbeidet med mange kompetansetilgjenger i inn- og utland.

«Conversation Bubble» på smelteverkstomta.

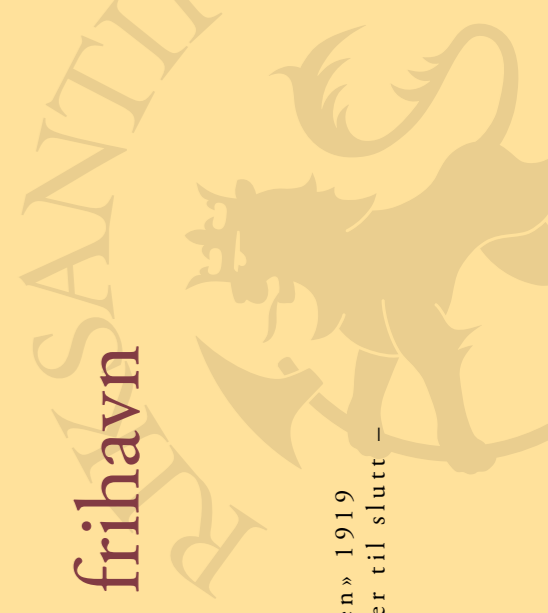

Porto Franco Kristiansands kulturelle frihavn

Er tiden kommet? La os haabe at tiden nu er kommet, da denne bys «causa bona» denne gang seirer; sandelig!

Vilhelm Krag: En æressak og en livssak. Om «Frihavnen» 1919
Causa Triumphat Tandem Bona – den gode saken vinner til slutt –
omskrift i Kristiansands byvåpen

Kapring, kolera og kulturell frihavn

Ingenting er tilfeldig. Heller ikke at Kardemomme by og Kaptein Sabeltann holder til i Kristiansand. For byen har tradisjon for sjørøveri, og fremdeles brenner salte sjømannshjerter for en frihavn, en kulturell frihavn, vel å merke.

Byens historie er ikke så gammel, men den er spesiell. Og internasjonal, byen lå nær kontinentet. Mellom 1807 og 1814 hadde 69 sjørøverskuter base her, og på Sørlandet blir denne perioden fortsatt kalt kapertida. Enkelte sjørøvere hadde til og med kongelig bevilgning, kaperbrev.

Om ikke Kristiansand fikk status som frihavn, fikk de smitte: Byen ble en frihavn for bakterier som de måtte lære å beskytte seg mot. Båter med pest og kolera kom fra fjern og nær, for på Odderøya lå landets eneste karantenestasjon for sjøfolk.

Det meste handler om sjø og båter i Kristiansand. Er det mulig å kombinere fartøyvern og byutvikling? I Kristiansand har de store og langsiktige planer, bygd på den gamle og mislykkede planen om frihavn – Porto franco. Nå er visjonen at sørlandsbyen kan bli en kulturell frihavn. Man må bare flytte tusenvis av containere først.

Bragdøya

Mens man venter på Porto franco, fins det andre steder hvor man kan føle frihet. På Bragdøya går tida sakte og skyssbåten fire ganger om dagen. Bragdøya Kystlag er verdens største kystlag med over 600 medlemmer, og selve kjernen i det lokale maritime miljøet i Kristiansand. På Bragdøya er det som i Kardemomme by – så lenge du ikke plager andre og er grei og snill, kan du gjøre som du vil, enten det er å reparere, male, koke kaffe eller bare drikke kaffen og slå av en prat.

De er over middagshøyden, mange er pensjonister, og de bruker det meste av fritida si på å vedlikeholde, pusse opp, steke vafler, prate og nyte

livet, godt saltet. Ingen spør hva du er i det sivile liv, her er kassadama og kirurgen likeverdige. De er som en stor familie med den samme lidenskapen. Vi er så nær Danmark at man kan føle den avslappede stemningen allerede før man går i land fra Bragdøyabåten.

Mens dugnadsgjengen tar seg en prat over kaffekoppen, kommer en helt annen generasjon ruslende med sekkene sine, Skårungen barnehage tilbringer hver dag hele året ute på Bragdøya, Linerla barnehage av og til. En av dem som koser seg ved synet at ungflokken, som snart forsvinner mellom trærne, er Georg Simonsen.

– Det er så gøy med barnehagen, som har bygd seg gapahuk i skogen.

Han og kona Beryl Simonsen var sammen med øvrige medlemmer i Vågsbygd Vel med på å starte Bragdøya Kystlag. Kommunen og parkvesenet kalte inn til idédugnad for å finne ut hva man kunne bruke

Bragdøya trebåtverksted:
Trebåtbygger Håkon Danielsen
flikker på den gamle
rekefølgeren «Pil».

Eldorado for unger: Bragdøya blir mye brukt av både barnehager og skoleklasser.

Made in Norway: Greit å være skikkelig merket når man er sjømann på de sju hav.

Bragdøya til. Dermed ble kystlaget etablert i oktober 1986.

– Vi visste ikke helt hva vi satte i gang, sier de i dag. De første årene foregikk alt ved egen innsats og for egen kostnad. Kommunen var velvillig, men hadde ingen penger. Folk ringte når noe skulle rives eller kastes, vi hentet. Vi tagg, og vi fikk, husker Georg.

Nå får kystlaget litt støtte, blant annet til lønn for daglig leder.

– Vi satte oss et mål den gangen, det har vi nådd. Nå har nye folk kommet inn med nye mål, sier Georg og viser tatoveringa på rumpa si: Made in Norway. Som sjømann på de sju hav kunne det være greit med merking, slik at han ble sendt hjem til rett land dersom noe skulle skje.

Inne på Slippen flikker trebåtbygger Håkon Danielsen på «PIL», en førstegenerasjons reketrøler fra 1922. Kystlaget pusser den opp med midler fra programmet, men vet ikke helt hva de skal bruke den til ennå.

– «PIL» hadde både motor og seil, man stolte ikke helt på den moderne «jernfokka» i de dager, humrer mannen, som er bekymret over at kunnskapen om trebåter forsvinner.

– All utdanning er borte nå, det trengs en landslinje. Vi er noen få på 50 pluss som fremdeles har kunnskaper nok å klinke litt inn i hodet på noen unge. Men hvor er de? Alle kan ikke sitte ved en PC, slår han fast mens han slår trenagler inn i skutesiden på «PIL».

Fra sveltihjel til mønsterbruk

De to sjøhusene – Saltebua og Verkstedbua – ble bygd i nærheten av Grimstad, men ble kjøpt og flyttet hit under det eventyrlige makrellfisket i Skagerrak i 1915. Mange jenter satt her og rensset makrell, som ble saltet og fraktet til Amerika eller lagt fersk på is til Europa. Siden ble buene brukt til lager for mye forskjellig. De forfalt fort, men kommunen kjøpte hele øya i 1969 og startet restaurering. Også her har den internasjonale tradisjonen satt sine spor. Chilenske flyktninger begynte oppussingen av husa på Bragdøya. Senere er tre nye bygninger kommet til ved Kystkultursenteret på Bragdøya: Småbåt-bua, Motorbua og sanitærbygget.

Noen villsauer er de eneste dyrene å se rundt gården lenger inne på øya. Mellom 1610 og 1760 er det registrert 21 brukere på gården, det er et snitt på sju år på hver. Ingen orket å arbeide lenge med den tungdrevne, vassjuke jorda. Men i 1768 ble hele Bragdøya kjøpt av bestefaren til Henrik Wergeland, Henrik Arnold Thaulow. Han hadde mye penger, laget et mønsterbruk og utviklet gården til Kristiansands første lystgård – en slags frihavn for fiffen. Nå er bolighuset restaurert, men driftsbygningen må bygges opp igjen for at det på ny skal bli en mønstergård. Hele Bragdøya er blitt et yndet friområde for folk i byen, sommer som vinter.

Bredalsholmen Dokk og Fartøyvernssenter

Mens de mindre trebåtene får godt stell på Bragdøya, havner de gamle stålskipene på Bredalsholmen.

– Vi har stålskipene, i Hardanger har de trebåter og treskip, og Nordnorsk fartøyvernssenter i Gratangen tar seg av fiskebåter av tre, forteller fartøyvernkonsulent Endre Wrånes.

Innerst i den enorme tørrdokken ruver «Hestmanden», rød og svart, Nordens eneste bevarte dampfraktefartøy. Oppussingen av den er det mest omfattende restaureringsarbeidet av et fartøy i Norge noen gang. Arbeidet startet i 1995, og planen er å gjøre stålskipet om til krigsseiler, et flytende krigsmuseum. Men den blir så dyr at Endre synes det nesten er flaut.

– For ti år siden ble altfor mange fartøy vernet, det koster blod å restaurere alle. Husk på at mange av disse båtene ble bygd for å vare i bare

Frihavn (porto franco) er et havneområde hvor man får innføre varer fra alle land tollfritt. Alt som befinner seg innenfor frihavns grenser, er fritatt fra både tollavgift og kontroll av tollvesenet. Forutsetningen er at varene ikke skal omsettes i landet, men videreeksporteres til andre land, eventuelt etter bearbeiding i frihavna. Frihavnsinstitusjonen er gammel. Den første frihavna var den italienske byen Livorno (1547). Marstrand nord for Göteborg ble Nordens første frihavn (1775) og var lenge et forbilde for Kristiansand. Men det ble visst til slutt så fritt at alt gikk over styr i Marstrand. Kristiansand fikk aldri sin frihavn. Men kanskje får de det nå?

30–40 år, sier han mens han viser rundt under dekk. Et par av lugarene er under tilbakeføring slik de var, med mahogniinteriør.

– Vi har fått dispensasjon, og dette treverket kommer fra en plantasje, ikke fra regnskogen, bedyrer han. Klinking skal på anbud, kanskje går jobben til Polen. Endre synes kombinasjonen av å være både kommersiell bedrift og museum fører med seg mange frustrasjoner.

Kulturell frihavn

Porto franco, en økonomisk frihavn, ble det aldri noe av. Men kulturell frihavn? Mellom Kai 6, den eneste trekaia som står igjen, og det levende fisketorget med brua til Odderøya tårner hundrevis av konteinere seg opp, som et eksotisk pust fra den store verden med fremmede bokstaver og bynavn.

Fargerikt og gedigent, men ikke spesielt vakkert. Dersom dette blir frigjort ...

Bredalsholmen: Det skal mye tid og penger til før «Hestmanden» og «Kysten» (nærmest) igjen kan seile.

Gunnar Eikli brenner for Porto Franco, den kulturelle frihavna. Han er åndskraften, sier noen. Den tidligere sjømannen, fiskeren, journalisten, rådgiveren hos fylkeskonservatoren og tidligere prosjektlederen for verdiskapingsprosjektet ser for seg en 320 meter lang løype langs kaiene, bare man får gjennomført vedtaket om at konteinerne skal fjernes. Det kan ta tid. Det kan ta mange år.

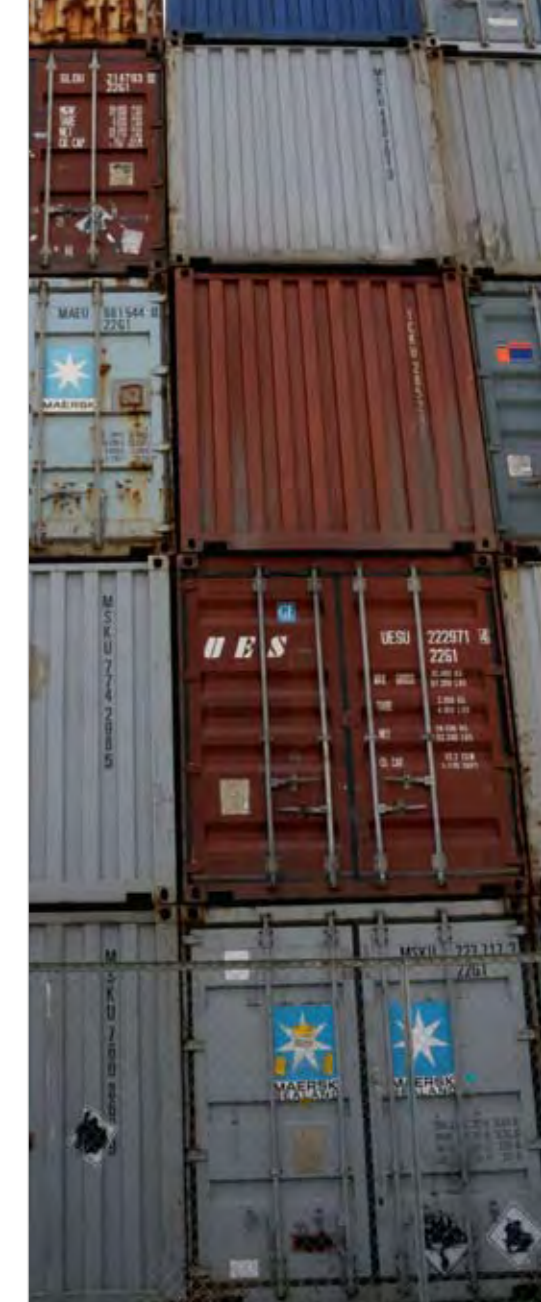
– All kultur i Kristiansand vil bli samlet innenfor en radius på 300 meter, stråler han. Byens salte sentrum.

– Vi må finne en kjerne som flest mulig kan kjenne har noe med deres egen identitet å gjøre, samles om det og kjenne at dette er VÅRT, sier han. Gunnar drømmer om et samlingssted der ulikheter skaper liv. Her er fiskebrygga med restauranter, du kan kjøpe *ferske RÆGÅR*, og kulturhuset reiser seg rett ved.

Nettverket

Kystlaget eier fem store båter, to skyssbåter og en bråte med småbåter. Både Bragdøya kystlag, fullriggeren «Sørlandet» og Bredalsholmen Dokk og Fartøyvernssenter er med under paraplyen Nettverket Porto Franco, som også omfatter Kulturrederiet, en slags ressursbank bestående av mennesker som kan betjene alle båtene teknisk og med mannskap. Skoleskipet «Sjøkurs», som tidligere var hurtigrute under navnet «Ragnvald Jarl», kunne aldri vært et tilbud til elevene ved Sørlandets Seilende Skoleskips Institusjon uten dette nettverket. Gunnar er overbevist om at erfaringene fra Kulturrederiet vil føre til at kulturminner blir ivaretatt på andre måter i framtida, blant annet ved å utnytte mannskapsressursene bedre.

– Fram til i dag har skipene blitt drevet hver for seg. Ideen med rederiet er å få en rasjonaliseringsgevinst gjennom tettere samarbeid og felles driftsorganisasjon. Både «Sjøkurs» og de andre båtene får mer ut av kronene på denne måten, de ulike båtneierne har ikke råd til å skaffe rett kompetanse hver for seg, forklarer den åndelige kraften.

Kontainerhavn: Enn så lenge ligger det som kan bli en kulturell frihavn gjemt under tonn på tonn på tonn med konteinere.

Grønningen fyr

Den sørlandske skjærgården er omsunget og beskrevet, med sine små øydyller, hvite trehus og smale sund. Slik er veien ut til Grønningen fyr også, en solfylt lørdag ettermiddag. Det skal være dugnad og fest på fyret. Hvem er alle som skraper og maler, som spiller trompet og firer flagget klokka ni om kvelden? Det er Bragdøya kystlag som er aktive her også.

– Dette er et oppegående kystlag med overskudd og tre ansatte, smiler Kari Wigstøl.

Grønningen fyr: Verdens største kystlag nyter fullmåne og vennskap på Grønningen fyr, som nå har plass til 35 overnattingsgjester.

Det er den samme gløden og munterheten, det samme kameratskapet og noen av de samme folka og kardemommebyaktige reglene som på Bragdøya. Noen soler seg og betrakter måkene i reservatet kloss ved fyret. Jo mer mat på bordet, og jo sterkere dufter fra grillen, jo nærmere våger de seg, og jo høyere skriker de. De får en til å tenke på en viss sang av Odd Børretzen.

Smått er godt

Fire ulike måkearter hekker på Grønningen. Den siste fyrvokteren, derimot, forlot øya i 1979. Fyret blinker fortsatt helautomatisert ut i nattemørket. For 20 år siden var alle de gamle fyrene en klamp om foten for Kystverket, men det har skjedd en helomvending – nå er orket snudd til stolthet. Grønningen var det første fyret som ble åpnet for alle som kom rekende forbi, med et vertskap på plass og anledning til å leie ei seng.

– Siden 2008 har det blitt fart på restaureringa her. Kystverket eier fyret, men vi har hatt en forvaltningsavtale siden 1987, forteller Kari.

Kystverket betalte reparasjon av brygga i fjor, med fremdeles skal det ikke store bølgene til før verten sitter værfast og gjestene må gjøre vendereis uten landkjenning.

Bare småbåter kan legge til her, og bare i godt vær.

– Vi trenger ikke besøk av store cabincruisere, er dugnadsgjengen enig om. Det har blitt skrappt og malt, taket har fått ny skifer, og ti rom er innredet med til sammen 35 soveplasser.

– Vi får noe igjen for alle dugnadstimene, nemlig gratis overnatting, smiler Kari. Dessuten kan du få være vertskap i én av ni sommeruker – om du er heldig. Sist sommer meldte 14 seg. Grønningen hadde 900 overnattingsgjester i 2009.

Vår og høst er det bryllup og bursdager, skoleklasser og bedrifter på teambuilding. I kveld er det fullmåne og fest for samhold og båtliv, med ukuleletoner og vin rundt bålet.

– Det kommer 1,5 millioner reisende med danskeferga til Kristiansand hver sommer. Vi må vise dem noe annet enn en mur av konteinere, sier Kari. For enn så lenge er det de som dominerer havna i Kristiansand.

Nybakt bestemor: Olin Flatset får vite at hun har blitt bestemor for første gang, mens hun skraper veggen på Grønningen fyr.

Kom pest, kom kolera

Det bryter stundom ut magesjau på cruisebåter i dag også. Men passasjerer og mannskap blir ikke lenger sendt i karantene på Odderøya. Det er stille på lasarettet, men hele øya myldrer av ulike kulturminner fra ulike tider. Her lå Daudmannsbrygga og kirkegården der folk som hadde dødd av kolera og andre smittsomme sykdommer, ble gravd ned i all hast. Ingen vet hvor mange.

Odderøya ble utpekt som karantenestasjon for både kongeriket Danmark-Norge og hertugdømmet Holstein i 1799. Lasarettet sto ferdig fem år senere og hadde 250 sengeplasser. En skipper risikerte dødsstraff dersom han skjulte at han hadde smitte ombord. Ved mistanke om smittsom sykdom heiste losen et gult flagg, førte skipet til Østre havn og tilkalte Sunnhetskommisjonen, deriblant en lege.

I *Tidsskrift for Den norske lægeforening* nr 24/2005 kan man lese følgende:

Den dominerende teori midt på 1800-tallet var at epidemiske sykdommer ikke smittet direkte fra person til person. Sykdommen ble spredd av skadelige gasser, «miasmer», som oppstod av råtten materie i jord, steg opp i luften og kunne føres videre med vind.

Karantenestasjonen tilfredstilte flere oppfatninger om smitte. Lasarettet var bygd på steingrunn og lå høyere enn noe hus i byen, slik at de farlige dunstene uhindret kunne stige opp. Leger og funksjonærer måtte holde seg lengst mulig unna den syke. Det ble brukt treklyper eller tenger for å ta imot eller levere brev o.a. Brev fra karantenen var først røyket i en spesiell ovn og deretter dynket med eddik.

I 1832 kom det regelverk for kontroll av kolera med instruks om begravelse. Vi har hentet et eksempel fra kirkeboken for Kristiansand (A 11): «Døde på karantenelasarettet 19 juli 1853. Begravet 20. juli. Styrmann Jørgen Lauritzen Brand, 51 år. Asiatisk Cholera. Kom med jakten Elise-Marie. Skipper Carl Andreas Eriksen. Jordpåkastelse 28. juli, samme dag som karantenen ble hevet. Tilstede var skipper og mannskap samt halvt mannskor.»

Merk at jordpåkastelsen, det religiøse ritual, med presten og «et halvt mannskor» til stede, ble utført åtte dager etter begravelsen. De som bar liket, skulle ha karantene i åtte dager. Lik skulle sprøytes med klorkalkoppløsning, og likkistene ikke stå åpne. Liket skulle veltes fra kisten ned i graven. Ingen andre enn nødvendig fikk delta i begravelsen.

Karantenestasjonen på Odderøya var den største i Nord-Europa og var i drift fram til 1914. Opptil 300 fartøyer kunne ankre opp på en gang, i 1831 lå det hele 339 skip i karantene her. Legene og annet helsepersonell i Kristiansand fikk etter hvert en ny smitteforståelse, de forsto at sykdommer ikke skyldtes miasme, men smittet fra menneske til menneske.

– Her inviterte man pesten inn i byen, men under koleraepidemien i 1840-årene var det likevel bare tre som døde i Kristiansand, fordi folk visste hvordan de skulle beskytte seg, forteller Gunnar Eikli.

Odderøya: Forsvaret overtok karantenestasjonen i 1914, nå står lasarettet tomt.

Fra smitte til idyll: Steingjerdet som skilte de syke fra de friske, er bygd opp igjen.

Porto Franco

Kristiansands kulturelle frihavn

Finansiering:

Riksbankvaren	2 831 000
Vest-Agder fylkeskommune	4 442 000
Kristiansand kommune	709 000
Cultiva	375 000
Kystverket	250 000
Norges kulturvernforbund	450 000
Norsk kulturminnefond*	80 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eielse av kulturminner 2 447 500 kroner til istandsetting.

* Til Frihavnsdagene 2009

Barnehagebarn besøker seilskuta «Sørlandet» under Frihavnsdagene.

Mål

Målsettingen med Porto Franco-prosjektet, som var en videreføring av Vest-Agder fylkeskommunes arbeid med kystkultur, kan oppsummeres i følgende tre hovedpunkter:

- Et mer forpliktende samarbeid mellom deltakerne i prosjektet
- En fysisk samling av regionens verneverdige fartøyer i en museumshavn
- Tilrettelegging for bedre formidling av kulturhistorien

Prosjektet var et samarbeid mellom Vest-Agder fylkeskommune, Kristiansand kommune og følgende åtte sentrale kulturinstitusjoner og -foreninger som arbeider for bevaring av kystkulturen og de verneverdige fartøyene i regionen: Stiftelsen Bredalsholmen Dokk og Fartøyvernssenter, Vest-Agder-museet IKS, Stiftelsen Lindesnes Fyrmuseum, Bragdøya Kystlag, Stiftelsen MS Skøy, Stiftelsen D/S Hestmanden, Stiftelsen Fullriggeren Sørlandet, Sørlandets Seilende Skoleskibs Institusjon (SSSI).

Resultat

De første par årene i prosjektperioden ble brukt til å utrede lokaliserings- og samarbeidsmulighetene. Det ble også lagt ned mye arbeid i registrering og formidling av maritim kulturhistorie. Det er laget fire videofortellinger om kystkulturen, en produktserie basert på kulturhistoriske fortellinger, en bok om Flekkerøy havn og flere utstillinger. I kulturminneåret 2009 var arbeidsinnsatsen og utgiftene ekstra store på grunn av gjennomføringen av havnefestivalen Frihavnsdagene 09 i Kristiansand, selv om en kunne dra veksler på erfaringene fra Havnefestivalen i 2008. I 2010 bidro prosjektet med koordinering og utstilling om kystkulturen under det store arrangementet Tall Ships Races (TSR) i slutten av juli. Det er foretatt en rekke investeringer for å ruste opp og sikre drift av fartøyer og andre kulturminner, blant annet er det satt i gang 12 restaureringsprosjekter. Det maritime kulturlandskapet rundt Lindesnes er registrert digitalt. Uggerby-skipet, som er et vrak fra skutehandelen mellom Agder og Nord-Jylland, er hentet til Kristiansand og ble stilt ut under TSR.

Vegen videre

Gjennom Porto Franco-prosjektet er grunnlaget lagt for et tettere og bedre samarbeid mellom prosjektdeltakerne. Prosjektet har dessuten gitt ny kunnskap om utfordringer og muligheter. Blant annet er det etablert en formell arbeidsgruppe for utredning av muligheter for en nasjonal museumshavn i Kristiansand. Gruppen har fått både politisk og administrativ forankring i

kommunen og fylkeskommunen og er også forankret hos relevante samarbeidspartnere. En nasjonal museumshavn skal sikre nedede og verneverdige fartøyer sentrale og gode kaiplasser, gi god forvaltning, styrke kompetansen på istandsetting, vedlikehold og drift av fartøyene («kulturrederi») samt bidra til samarbeid om å synliggjøre og formidle den maritime kulturarven.

www.portofranco.no

Prosjekteier:

Vest-Agder fylkeskommune

Prosjektorganisering:

Opprinnelig styringsgruppe fra 2007: Én representant fra Kristiansand kommune, én representant fra Vest-Agder fylkeskommune (politiske nivåer) og én representant fra Frihavnsforum. Fra 2008 er det i tillegg kommet inn representanter fra administrativt nivå i kommune og fylke samt én representant fra Porto Franco.

Referansegruppe:

Frihavnsforum bestående av representanter fra de enkelte prosjektdeltakerne

Prosjektsekretariat:

I fylkeskommunen

Arbeidsgrupper organisert innenfor fem områder: lokalisering, kulturrederi, opplæring, opplevelse og kultur og kulturminnevern

Samarbeidspartnere:

Stiftelsen Bredalsholmen Dokk og Fartøyvernssenter, Vest-Agder-museet IKS, Stiftelsen Lindesnes Fyrmuseum, Bragdøya Kystlag, Stiftelsen MS Skøy, Stiftelsen D/S Hestmanden, Stiftelsen Fullriggeren Sørlandet, Sørlandets Seilende Skoleskibs Institusjon (SSSI), Kristiansand kommune og Vest-Agder fylkeskommune.

Hammerdalen

« På få tiår har industrikultur blitt til kulturindustri. Lykkehjulet har erstatta tannhjulet som økonomisk drivkraft.

Kjartan Fløgstad

Riv ned gjerdene, fyll opp husene

Mille-Marie Treschow henger vindushaspen på plass i det vi forlater Klokkerboden. Hun liker at det er orden her, og hun vil gjerne ta vare på det som er verdt å ta vare på.

Bak trærne på toppen av kullhaugen skimter vi huset der hun vokste opp, vinduet på rommet der hun ofte satt og så utover Hammerdalen med Fritzøe Verk, mølla, sliperiet, kraftstasjonen, plateverkstedet og alle de andre husa.

Fra industri til kultur

Best husker hun klokka, som ringte hver morgen, til lunsj og ved arbeidssdagens slutt. Klokkerboden står enda, men klokka er stille i det vesle tårnet sitt.

– Klokka sju hver morgen fortalte klokka hele Larvik at nå begynte arbeidssdagen, det er et av de første minnene jeg har, forteller eieren av konsernet Treschow-Fritzøe og Fritzøe Eiendom.

– Dette var snekkerverkstedet, vi var jo selvforsynt med alt. Noen vil begynne å ringe med klokka igjen, men det er bonderomantikk. Jeg vil heller ha barnehage i dette huset, sier hun.

Hammerdalen i Larvik er et av Norges første industriområder, med en historie som strekker seg 600 år tilbake. Aktiviteten rundt sagbruket og jernverket har preget livet til de fleste menneskene i regionen. Men mellom 1986 og 2003 forsvant den ene virksomheten etter den andre, bare tomme skall sto igjen.

– Så det var jeg som la ned alt sammen, sier Mille-Marie selvironisk. Hun vil at det skal myldre av mennesker her igjen, hele døgnet, hun vil ha boliger, skoler, kontorer og verksteder. En rundtur på Fritzøe Verk viser at mange gamle industribygninger er rehabilitert og har fått ny bruk. På Øvre Verksgård er Klokkerboden viktig å ta vare på.

Forrige oppslag:
Fritzøe Verk: Hammerdalen består av ca. 25 000 m² bygningsmasse fordelt på 15 bygninger.

– Vi tar vare på så mye, men disse vedskjulene fra 1940-årene er *ikke* verneverdige, understreker hun og peker på flere rekker med rødmalte skur som hun ikke får rive – ennå.

– Hadde det vært opp til meg, hadde det allerede vært bygd boliger der.

Larvik kommune ønsker at Hammerdalen skal bli en kreativ del av sentrum. Eieren Treschow-Fritzøe har eiendomsutvikling og vern gjennom bruk som hovedmål og ønsker seg kulturbaserte næringer inn i de gamle murbygningene. I Sliperiet er kulturskolen og danseskolen allerede etablert. Den gamle mølla blir bygd om til blant annet studentboliger.

Kraftstasjonen: Linda Oloey (til v.) og Nader Aghajani falt pladask for den gamle kraftstasjonen og etablerte atelieret i 2008. De er leietakere etter Mille-Marie Treschows hjerte. –Jeg ønsker meg flere slike lokale entreprenører i Hammerdalen, sier hun.

Inspirerende arbeidsplass:

– Vi merker på kundene også at dette er inspirerende, sier Vidar Andersen, daglig leder i Norconsult på Mekanisk Verksted. De nye, lyse lokalene er oppvarmet av fjordvarme, noe resten av Hammerdalen også burde bli, synes han.

Det er allerede mellom 250 og 300 mennesker som har arbeidsplassen sin i Hammerdalen. To kunstnere holder til i deler av Kraftstasjonen, arkitekter og ingeniører har installert seg i det tidligere mekaniske verkstedet.

Sliperiet = kulturskolen

Alt startet med den vesle Farriselva og et vannhjul. Først kom møllene som malte korn. Så kom sagbruk, jernverk og treforedling. All skogen som hører til Fritzøe-konsernet, ligger rundt elvene og vassdragene innover i landet, gjennom tre fylker helt til Skrim ved Kongsberg. Skog var energi.

– Det har alltid vært et langsiktig eierskap her, og aldri rovdrift på skogen, slik det for eksempel var på Rørosvidda, forteller Mille-Marie.

Alt ble brukt, også de delene av treet som vanligvis ikke kunne brukes. «Kub» havnet på Sliperiet, ble barket, hogd opp til flis, malt, kokt og presset sammen til «slipmasse». Men det er lenge siden. Så ble vinduer knust, taket lekk, og fuglene flyttet inn. Nå er de forsvunnet til fordel for hundrevis av unger og en av Norges heldigste musikkskoleledere, ifølge ham selv, Odd Terje Lysebo.

– Jeg tror ikke mange elever i Norge har så lyse, flotte og spesialtilpassa lokaler som her i Larvik. Folk kommer langveisfra for å studere hvordan det tidligere Sliperiet er blitt en funksjonell kulturskole. Noen skal bygge nytt, andre har nedlagte fabrikker som de lurer på om de kan gjøre noe med.

– Det må være et mål med renovering av gamle hus, konstaterer Mille-Marie og forteller om hvordan forfedrene hennes utnyttet alle ressursene og alltid plantet ny skog.

– Men eikeskogen er stort sett borte på grunn av båtbygging, legger hun til.

Nå venter hun på tilveksten etter billekriegen, slik at neste generasjon kan begynne å høste.

– Selv får jeg klare meg med en elg i ny og ne – jo da, det har blitt ca. tjue, smiler hun litt stolt.

Barnas Verk

Før 1993 var hele Hammerdalen inngjerdet av piggråd. En lukket verden, og en uimotståelig fristelse for nysgjerrige unger. Har *du* vært innenfor? hvisket de til hverandre. Voksne folk i Larvik har fremdeles mentale barrierer når det gjelder Hammerdalen. Men dagens unger har ikke vokst opp med disse sperrene, og Barnas Verk er en døråpner, i tillegg til en kulturell sommerskole.

Hadde det ikke vært for Verdiskapingsprogrammet, ville neppe kulturskolen flyttet inn i Sliperiet.

Øyvind Riise Jensen,
ordfører i Larvik

Det myldrer på Nedre Verkgård. På det lett kaotiske uteverkstedet til keramikker Chris Bould roper ni ivrige jenter i munnen på hverandre: Chriiis, CHRIIIIS!

Som Catwhistle svever han rundt, deler ut papir, ber dem tegne hånda si, klippe, brette og svarer på alt mellom himmel og jord.

- Har du dame, Chris?
- Jeg har tre damer.
- Det er ikke lov.
- Jo da, jeg har ei på Filippinene, ei i USA og ei i Oslo.
- Da er du utro, da?
- Mmmjaa ... Han drar på det og blir berget av ei anna jente, som ikke finner saks.
- Da må du vente til en blir ledig, ikke sant?

Barnas Verk: Keramikker Chris Bould er lærer ved kulturskolen sommeren 2010, til vanlig driver han keramikverksted på Nedre Verkgård i Hammerdalen. Anna har stadig spørsmål.

Samarbeid med høgskolen

– Det er slike som Chris vi gjerne vil ha inn her, han er fantastisk flink med ungene, sier Are Thorkildsen, tidligere prosjektleder for Hammerdalen-prosjektet og stipendiat ved Høgskolen i Vestfold. Skolen bruker Hammerdalen som et forskingsobjekt, men har også en rolle som tilrettelegger for samarbeid mellom de ulike aktørene. Samarbeidet gjør noe med alle de involverte.

– Vi har lært oss å lytte til hverandre, forstå språket til hverandre og å oppleve hverandre som ressurser. Også vi på høgskolen har lært mye underveis, sier han. Det er ingen selvfølge at man oppnår et likeverdig partnerskap med en tung næringsaktør.

Tre stipendiater ved høgskolen har Hammerdalen som forskingsobjekt: én på 1700-tallshistorie, én på visuell kultur og kommunikasjon og Are selv på regional innovasjon.

Høgskolen i Vestfold bidrar også med faglig formidling og kunnskap om hvordan nye modeller for regionalt utviklingssamarbeid kan skapes og utvikles. Mille-Marie er opptatt av at samarbeidet med høgskolen skal bli noe mer, ikke bare studentboliger i Mølla, men kanskje også at en utvidet skole vil trenge lokaler. Høgskolen kan komme til å trenge mer plass, og i Stavern kommer en ny politihøgskole.

– Studentaktiviteter er jo ting vi ikke så før. Vi er på sporet av noe som kan utvikles videre. Og alt dette er jo en del av byutviklingen i Larvik, poengterer hun.

Samarbeidet med høgskolen, fylket, kommunen og Riksantikvaren har også gjort noe med holdningene hos Fritzøe.

– Det har forsterket eiendomsutviklingen vår, mener hun.

Konserndirektør Thor Eika sier at samarbeidet har forandret tankegangen deres. I 1996/97 ble det laget en ny plan for å ta vare på det verneverdige i Hammerdalen, ta det i bruk på nye måter og rive det som ikke var verdt å ta vare på, for å bygge noe nytt.

– Da Verdiskapingsprogrammet kom inn i 2006, forsterket det denne planen. Vi har holdt stø kurs, men samarbeidet har gjort oss flinkere til å se hvordan både helheten og de enkelte prosjektene kan bli enda bedre ved å utnytte kompetansen i partnerskapet, sier konserndirektøren. Han nevner spesielt Larvik kommunes leie av Sliperiet til kulturskoleformål som et godt eksempel på hvordan samarbeidet har gitt konkrete resultater.

– Vanligvis er Riksantikvaren den som bare passer på. Nå samarbeider vi, og det er fint, synes Arve Semb Christophersen, rådmann i Larvik.

Minnefinnerne

Håpet er at flere enn de som er kulturinteressert, skal stikke innom Hammerdalen. Ungene er jo i utgangspunktet ikke opptatt av kulturminner. Men gjennom Barnas Verk og aktivitetene på kulturskolen blir de kjent her, føler seg hjemme og drar kanskje med seg søsken, foreldre og venner hit. Dessuten har noen skoleelever blitt minnefinnere.

– Minnefinnere er et av flere prosjekter som Larvik Museum har satt i gang de siste årene for å bidra til ny kunnskap om Langestrand og Hammerdalen. Barn ser verden på en annen måte enn vi voksne, og kanskje ser de annerledes på hva som er viktige kulturminner, sier Aina Aske ved museet.

Minnefinnerne fikk høre om Pokersteinen da de var på besøk på aldershjemmet. Her spilte mannfolka poker på søndags ettermiddag, og det var ikke lov. Ingen damer visste hvor den lå. Elevene vet ikke helt om karene spilte om penger, men det var veldig kult å komme tilbake til aldershjemmet, vise film og foto og fortelle hva de hadde funnet ut.

– Det var ikke lett å finne steinen, for det er så mange steiner der oppe i skogen. Men det var bare én som var så stor og flat at den egnet seg til pokerspill, forteller Synne Marie Nyhus, en av minnefinnerne som var med på å finne Pokersteinen. Ikke bare har de funnet et kulturminne der inne mellom trærne, de har også opprettet kontakt med besteforeldregenerasjonen, og møtene har vært til gjensidig glede og nytte.

Lærer Anne-Elisabeth Utklev ved Langestrand skole har vært med i det tverrfaglige prosjektarbeidet. Hun mener det var viktig at elevene fikk konkrete oppgaver, noe som har vært med på å gjøre dem interessert i historier fra sitt nærmiljø.

– En annen positiv side ved prosjektet er at det har vært flere voksne engasjert i arbeidet. Det har gjort det mulig å dele elevene inn i små grupper med en fagperson på hver gruppe, sier Anne-Elisabeth.

Vi har vandret rundt i Hammerdalen i flere timer, i en egen rødbrun verden av mursteinshus. Tenkte Mille-Marie noen gang: Riv hele skiten?

– Nei, jeg tenkte: Riv det som er stygt, klattverket og det som ikke passer inn. Jeg har alltid hatt sans for å ta vare på kulturverdier. Men man skal ha litt ryggrad for å gå løs på gamle mursteinsbygninger, sier hun og ser ut over sitt steinrike. Om hun vet hvor mange mursteiner hun eier? Hun smiler og rister på hodet.

Pokersteinen: Minnefinnerne spiller kort, slik karene gjorde i skjul i gamle dager. Fra venstre Tobias Dalen Martinsen, Sander Eskedal Pedersen, Synne Marie Nyhus og Delegue Lukungu.

Katastrofen

En septembernatt i 1653 brister demningen i Farrisvannet, sender enorme vannmasser nedover mot sjøen og er knusende på sin vei nedover elveløpet. Kverner og sager knekker som kvisthus og slukes på et øyeblikk, beitende kyr langs elva rives med som av en ufattelig kjeft, og de rasende vannmassene flommer ned mot bebyggelsen og livsverket til Niels Lange på Fresje. Jord, stein og vann river med seg minst ett hus på prestegården, halve kirkegården og deler av jernverket og sagbruket ut i sjøen der Fritzøe Brygge og Farris Bad nå ligger. Den natta forsvant hele Fresjegødset, som også ble kalt Fresjeborgen. Så altfor mye ble borte, og alt ble mørkt. Slik beskriver Kulturarv i Vestfold fylkeskommune hvordan katastrofen kunne ha utspilt seg denne natta.

I juni 2010 graver arkeologene i Vestfold fylkeskommune i Overinspektørens hage, i morgen vil gravemaskinene grave igjen hele området, dekke til og så ny plen. Trude Aga Brun peker på masovnslagg og smieslagg og viser hva de ulike jordlagene inneholder.

– Her er det et tykt sandlag der vi ikke finner noen ting. Først trodde vi det var storflommen i 1653, men nå vet vi at dette må være rester av en annen og senere flom, ettersom vi har funnet yngre ting under dette laget, forteller hun ivrig.

– På det eldste kartet fra 1685 var det ingenting her nede. Nå har vi funnet spor etter den første jernverksproduksjonen i Hammerdalen, og under det husholdningsavfall fra 1600-tallet.

Arkeologi er viktig i Hammerdalen siden det aller meste av det som var nedskrevet før 1653, forsvant i flommen. Unntaket er noen svært få dokumenter, blant annet noen linjer i dagboken til skipper Laurits Knutssøn.

– Det må ha vært reneste syndefloden for det vesle industrisamfunnet ved Farriselva. Vi vet at det hadde regnet voldsomt i flere dager, at demningen brast, og det oppsto både jordras og flodbølge. I hvilken rekkefølge er litt usikkert, forteller Trude.

– Det er sjelden vi graver for å finne spor etter nyere tid, men dette viser hva arkeologi som metode kan brukes til, understreker arkeologen.

Anno 1653, imellem den 2den og 3die September om natten der Klocken var ved 12 slett, udgik de 2de mægtige Steenhuse, som var H.Welbr. Niels Langhes, formedelst den gruelige Vand som kom af Faris, med den lagvarige Regn der falt samme Tiid, desligeste Backen og de skjøne Gaarder og Huus, saa og Præstegaarden samt Blockhuset og halfparten av Kirckegaarden.

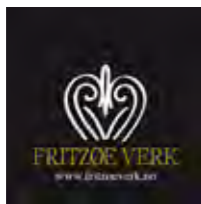
Fra skipper Laurits Knutssøns dagbok

I bysbarnet Thor Heyerdahls ånd samarbeider nå både arkeologer, etnologer, historikere og geologer for å sette Hammerdalens mangslungne historie sammen bit for bit.

Spør etter storflommen?

Vibeke Lia og Susanne Pettersson er arkeologer i Kulturarv i Vestfold fylkeskommune. De jobber på spreng før gravemaskinene kommer.

Finansiering:

Rikskantkvaren	4 050 000
Høgskolen i Vestfold	2 550 175
Treschow-Fritzøe AS	5 090 000
Larvik kommune	550 000
Vestfold fylkeskommune	1 520 000

Av totalen er 3 800 000 kroner bundne utgifter til tre stipendiatstillinger. Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt 2 000 000 kroner til istandsetting av Mølla.

Hammerdalen

Concept Studioglass: Glassblåser Lene Bakke Bjørnstad arbeider i nyrenoverte lokaler i Nedre Verkgård i Hammerdalen.

Hammerdalen er navnet på området der Fritzøe jernverks masovner og hamre lå – og det er navnet på verdiskapingsprosjektet. I dag ville *Fritzøe verk* vært en riktigere betegnelse siden de fleste aktivitetene som er satt i gang i løpet av de siste fire årene, har foregått på selve verksområdet. I Hammerdalen er det en 600 års lang historie med verdiskaping, og det er nå et viktig kulturmiljø der sporene etter industrivirksomheten finnes så vel under bakken som over. Prosjektet Hammerdalen er et utradisjonelt samarbeid mellom Treschow-Fritzøe AS, som er grunneier, Larvik kommune, Larvik Link,

Vestfoldmuseene IKS, Vestfold fylkeskommune og Høgskolen i Vestfold.

Mål

Formålet med prosjektet har vært å se hvordan den materielle og den immaterielle kulturarven kan brukes som ressurs for ny verdiskaping. Et viktig premiss har vært at grunneier selv bekoster og gjennomfører istandsetting av fysisk bygningsmiljø og utearealer.

Resultat

Industriområdet gjennomgår en omfattende bruksendring. Et stort areal og mange tidligere industribygninger er blitt rehabilitert av Treschow-Fritzøe AS, og en rekke aktiviteter er i dag knyttet til området, som tidligere lå utilgjengelig for allmennheten. Ca. 50 næringsaktører og over 250 mennesker er nå lokalisert i virksomheter i Hammerdalen. I tillegg kommer flere daglige brukere og besøkende. Området er langt på vei omdannet til en bydel med kompetansebasert nærings-, kunst-, kultur- og utdanningsvirksomhet. For å kunne ta kulturminnene i bruk som ressurs har det vært nødvendig å kartlegge, registrere og dokumentere dem samt å øke kunnskapen om både materielle og immaterielle sider ved kulturarven. Norsk institutt for kulturminneforskning har laget en kulturminneanalyse som har vært retningsgivende for reguleringsplanarbeidet for vern av kulturminner i området. Det er gjennomført et omfattende registreringsarbeid av jernovner og jernplater fra 1700-tallet, et fotoarkiv er bygd opp, og dokumenter fra bedriftshistorien er systematisert og arkivert. Det pågår ny og spennende forskning på jernverkets kulturhistorie, deriblant om «forsvunne kirker». Videre er det gitt midler til skilting av kulturminner, og det er gjort flere arkeologiske undersøkelser i området, som båttunn på Batteristranda og utgravingen i Oberinspektørens hage sommeren 2010. Barn og unge fra Larvik har fått prøve seg som unge forskerspirer i prosjektet «Minnefinnere». Ideen er at barn og unge selv går ut og registrerer kulturminner og formidler disse på ulike måter. Gjennom tre forskningsprosjekter skal resultere i doktorgrader, vil jernverkets kulturhistorie, stedsutvikling og retorikk samt innovasjon og samarbeid i regionalt utviklingsarbeid bli nærmere belyst.

Resultatene vil foreligge i 2012. En større teaterproduksjon, «Tause stemmer», er under utvikling i samarbeid med Teater Ibsen. I samarbeid med lokale kunst- og kulturaktører er det gjennomført kurs og arrangementer for å stimulere til fellesaktiviteter og profilering av området. En felles webportal er utviklet. Konseptet «Barnas Verk», der lokale kunstnerne var lærere for 74 barn i en sommerferieuke, er et godt eksempel på hvordan ny aktivitet kan skapes i et etablert kulturminnemiljø. Larvik kulturskole har flyttet inn i det gamle Sliperiet, og studentboliger blir satt i stand i Mølla. Dette er eksempler på de mer «indirekte» resultatene av arbeidet med verdiskapingsprosjektet.

Veien videre

Prosjektdeltakerne legger vekt på det positive samarbeidet på tvers av etablerte sektorer; slikt samarbeid blir stadig viktigere i lokalt og regionalt utviklingsarbeid. Det har vært viktig å legge til rette for konstruktive og lærende samarbeidsarenaer i prosjektet. Aktørene har møttes jevnlig gjennom fire år for idéskaping, meningsutveksling, planlegging og iverksetting. Dette er krevende prosesser som forutsetter åpenhet for nye perspektiver. Ikke minst handler det om å skape nye felles utviklingsarenaer der forskjellighet er en vesentlig drivkraft. Fra å være et løst sammensatt nettverk av formelle aktører med til dels ulike og motstridende interesser sier aktørene at de i større grad har lært å «dra lasset sammen». Deltakerne vil videreføre arbeidet både med kulturminnene og når det gjelder området Fritzøe Verk, men like viktig er det at samarbeidet har gitt inspirasjon til nye prosjekter av mer regional karakter.

www.fritzoeverk.no

Prosjekteiere: Høgskolen i Vestfold, Treschow-Fritzøe AS, Larvik kommune, Larvik Link, Vestfoldmuseene IKS og Vestfold fylkeskommune.

Prosjektorganisering: Styringsgruppe med representanter fra Treschow-Fritzøe AS, Vestfold fylkeskommune, Høgskolen i Vestfold, Larvik kommune. Arbeidsgruppe med Treschow-Fritzøe AS, Vestfold fylkeskommune, Høgskolen i Vestfold og Larvik kommune, LINK (Larvik innovasjon, næring, kompetanse) og Larvik Museum/Vestfoldmuseene.

Prosjektsekretariat: Høgskolen i Vestfold med 25 prosent stilling til prosjektledelse. I tillegg har arbeidsgruppa lagt ned et betydelig arbeid i prosjektet.

Samarbeidspartnere: Norsk institutt for kulturminneforskning, Telemarkforskning o.a.

Pilegrimsleden

« Jeg venter på en forandring, nei, jeg venter på en forvandling, noe helt nytt, et nytt liv? Hva venter jeg på? Det begynner idag, det nye livet, de nye mulighetene, det er bare å reise seg, stå opp og riste av seg, sanden og drømmen, kle på seg dressen og feste sekken på ryggen, gå av gårde, ned den åpne veien.

Tomas Espedal: GÅ (Eller kunsten å leve et vilt og poetisk liv)

Forrige oppslag:
Milestein: I Skarddøra langs
 Romboleden står milesteinen og viser
 avstanden til målet.

Pilegrim på Tjodvegen

Gå. Bruke beina, kjenne at kroppen virker og verker. Det kan være skremmende å være uten alle inntrykkene vi er vant med. Det blir så stille i skogen, på fjellet.

Fraværet av motordur, menneskeskvalder, musikk, flimrende skjermer og kontinuerlige nyheter fra nær og fjern. Det er nesten så man begynner å tenke sakte tanker, begynner å rydde i inntrykk som bare har hopet seg opp gjennom mange år.

For mange er pilegrimsvandring en grei ramme rundt denne vidunderlige og brutale kuren for kropp og sjel. For noen gir selve historien til leden og målet en ekstra dimensjon. Til Nidaros, til gravstedet til Olav den hellige, langs den samme folkeveien, eller tjodvegen, som så mange har trasket i hundrevis av år. Nidaros var det største pilegrimsmålet i Nord-Europa i middelalderen.

Sommeren 2008 gikk de to danske damene Gitta Bechschøft og Marie Françoise Desforges pilegrimsruten fra Oslo til Trondheim. Vi tar med noen utdrag fra dagboken til Gitta:

Vores vandring mod Nidaros begynner ved den middelalderlige Sankt Maria kirkeruin midt i Oslo. Det drypigner og er ret køligt da vi med hver sin ti kilo tunge rygsæk står foran rutens første vejviser ikke langt fra den gamle kirkeruin. Nidaros 643 km står der på den flotte granitsten med symbolet vi skal følge de neste fire–fem uger.

Merking av leden: Det er viktig at pilegrimer og andre vandrere ikke går seg vill.

Gjennom skogen: Det kan være veldig vått, men likevel langt mellom vannhullene i de østnorske skogene.

Velkommen til gards:

Alv og Gjertrud Lillelien ønsker en ny gruppe pilegrimer velkommen inn på Pilegrimsloftet Borkerud på Tretten.

Nytt og eksotisk

Pilegrimsleden til Nidaros fikk status som Europeisk kulturvei i 2010. Da pilegrimsveien til Santiago de Compostela i Spania fikk denne statusen i 1987, økte tallet på vandrere fra to–tre tusen til over hundre tusen i året. Er turen nå kommet til Pilegrimsleden til Nidaros? Prosjektleder Knut Lillealtern tror det ligger et stort, uforløst potensial her og at tusenvis vil vandre Pilegrimsleden om ti år.

– Vi har hatt stor mediedekning i andre europeiske land dette året. Et italiensk radioteam sendte rapporter hjem fra hele leden fra Oslo til Trondheim sist sommer. Tyske medier har vært aktive, det kommer både fjernsynsprogram og en praktbok i løpet av våren 2011. Jeg har stor tro på det tyske markedet, sier Knut. Det tyngste er faktisk å få gjennomslag her hjemme. Men til påske kommer en film om Pilegrimsleden på norsk TV, kanskje det vil hjelpe.

Få mennesker er så vanskelige å telle som de som flyr ute i skog og mark. I 2009 gikk kanskje 3500 pilegrimer hele eller deler av veien mellom Oslo og Trondheim. Men bare rundt 150 pleier å melde seg ved Pilegrimssenteret i Trondheim for å få utstedt Olavsbrev, som viser at man har vandret minimum de siste ti milene inn til Nidaros. Tradisjonen med pilegrimspass stammer fra middelalderen. Passet var en viktig dokumentasjon på at man var en riktig pilegrim når man kom som fremmed.

På den organiserte turen over Dovre i sommer deltok 35 turgåere.

– De organiserte turene er viktige, både for hver enkelt region og for den enkelte vandrer, understreker Knut. Men det er et annet problem som det er vanskelig å gjøre noe med, selv for en dyktig prosjektleder: været. På det punktet vil vi nok aldri kunne sammenlignes med den spanske søsterruta, bortsett fra at det kan se ut som om klimaendringene er på vår side.

Efter et par timers vandring går vi ind i en dyngvåd skov. Her begynder «vildmarken» så. Det øsregner. Stien (den historiske vej ud af Oslo) er meget glat og snor sig ind og ud mellem store klippeblokke. Her er rigtig flot, men vi har nok at gøre med at passe på hvor vi sætter fødderne. Vi går kun langsomt fremad, selv med vandrestavene som støtte, for vi skulle jo nødig brække et ben allerede første dag. Vi taber også tit afmærkningen af syne og finder dem igen.

Gaider

Man kan vandre langs Pilegrimsleden, og man kan være pilegrimsvandrer. Pilegrimsleden er veien hjem – til deg selv. I tillegg til alt man får ved å gå, kan målet gi en ekstra, åndelig dimensjon for enkelte. Men man trenger ikke være religiøs for å gå den. Man kan gå alene, sammen med familie, venner, barn eller en kjæreste. Eller man kan delta på en av fellesvandringene som ender på Olavsvaka ved Nidarosdomen 28. juli.

Det er opprettet regionale pilegrimssentre i Oslo, på Hedmarksmuseet på Hamar, på Granavollen, på Dovrefjell og på Dale-Gudbrands Gard i Gudbrandsdalen. I Trondheim finner man i tillegg Nidaros Pilegrimsgård, som er et senter for pilegrimsvirksomhet og et ettertraktet møte- og overnattingssted for vandrere.

Selve organisasjonen Pilegrimsleden har ikke andre gaider enn den nettbaserte Vandringsplanleggeren, som for øvrig gir svært mye informasjon. Flere av kommunene har gitt ut brosjyrer som beskriver leden gjennom sitt område, og de regionale pilegrimssentrene vil etter hvert gi ut gaider for sin del av leden. I tillegg finnes det bøker, men disse blir dessverre fort utdatert, noe de danske damene fikk merke:

Der forekommer rigtig mange spændende gårdsnavne i rutebeskrivelsen. Men da alle på egnen kender gårdene behøver man ikke at skrive navnet nogen steder. Så må vi spørge om vej. Der er bare sjældent nogen hjemme. Måske bor bønderne om sommeren stadigvæk oppe i lerne hvor de malker køer og laver myseost, eller også er de bare kørt afsted i firehjulstrækkeren til det nærmeste «tettsted» som det hedder i lokalsproget. Et tettsted er en mindre samling huse nede ved landevejen hvor der er en benzintank og en kiosk.

Gårder

Olger Rønningen er prosjektleder i Oppland fylkeskommune og er en pilegrimsentusiast.

– Det har vært et skrikende behov for flere overnattingssteder langs leden. Nå har vi hjulpet 24 nye i gang i Oppland, både rimelige og eksklusive, forteller han og legger til at arbeidet har fått ringvirkninger allerede, for eksempel har et firma startet transport av bagasje med varetaxi, og et overnattingssted har laget et tilbud om massasje av slitne pilegrimsføtter.

Bedre merking: Siden Gitta og Marie vandret Pilegrimsleden i 2008, har kvaliteten på merkinga blitt stadig bedre, og flere overnattingsalternativer har kommet til.

Uten mat og drikke: Kongsvold fjeldstue har god mat og gir hvile til muntre vandrere.

– Når tallet på overnattingssteder øker, står vandrerne friere når de skal planlegge dagsetappene sine, forklarer Knut. Det er blitt større variasjon i standard og prisnivå også. En del steder kan man nå velge mellom en halmmadrass på et uisolert stabbur for en hundrelapp og en himmelseng på en storgård til en god tusenlapp.

Det er nå i gjennomsnitt ett overnattingssted for hver mil. Den lengste strekningen uten et slik tilbud er 24 kilometer fra startpunktet i Middelalderparken i Oslo til Olavsgård Hotel i Skedsmo.

Ude på landet overnatter vi mest på gamle bondegårde, hvor vi indkvarteres i stabburet eller i et gæsterum indrettet i et tidligere fjøs eller anden slags udhus. Ikke alt for bekvemt, men rigtig romantisk. Lige indtil man skal på toilettet. Der er altid en såkaldt utedo gemt et eller andet sted på gårdstunet. I et lille hus med krog på døren og to sæder, så man kan holde hinanden ved selskab. Det luner også om vinteren. Vore norske værterfolk er utroligt venlige og fortæller med stor indlevelse om familiegårdens historie. Den går ofte tilbage til Svartedauen. Dvs. til tiden efter den Sorte Død, midt i 1300 tallet. At kunne regne sin slægt en ti–femten generationer tilbage ses af en norsk bondefamilie som noget ganske naturligt.

Historier

Man kan planlegge vandringen så man kommer fram til Olavsfestdagene i Trondheim og Stiklestadspelet. Eller man kan gjøre det stikk motsatte; gå fra Trondheim og sørover og sikkert møte flere mennesker enn om man følger stimen. Det går an å stikke innom Hamar på middelalderfestival dersom det blir for stille. Her er det iallfall leven nok, med blodige slag, markeder og alskens føde.

Norske Bygdeopplevelser skreddersyr lengre og kortere turer langs leden, og pilegrimssentrene tilbyr gaida vandringer som gir pilegrimen en ekstra historisk innsikt og opplevelse. Det er utallige historier langs veien, hver bekk, hver sving har sin. For eksempel rett ovenfor den nye brua som er bygd over Vedemselva. Der bodde Oline Måggålihåggån, som var tegebindingsekspert. Noe av arbeidet hennes ble kjøpt av den engelske kongefamilien, som tok kontakt med herredsstyret, de ville gjerne hjelpe henne økonomisk. Men i herredsstyret satt bare bønder. De likte ikke at

husmenn tok seg til rette på den måten, og besvarte henvendelsen med at hun «ikke var verdig trengende».

Leden går stort sett nær hovedveier, likevel er et av de største problemene så enkelt som å finne dagligvarebutikker. En pilegrim trenger mat. Mye mat.

2 000 000 meter pilegrimsled: Sju fylker og 47 kommuner er involvert i arbeidet med de sju pilegrimsledene, som til sammen omfatter over to tusen kilometer med sti, blant annet over Dovrefjell.

Rømmegrøt er Nordmændenes svar på risengrød: syrnet fløde kogt op med mel. Spises med sukker og kanel og en smørklut i midten. Virker som tapetklister i maven! Kød skal der til for at forcere fjeldet om vi så hver skal slæbe et kilo ekstra. Og kød er der nok af ved Kongsvolds morgenbuffet hvor vi laver vores pilgrimslivs største og flotteste madpakke: knækbrød, fladbrød, grovbrød, hårdkogte æg, fire slags ost og spekemat bestående af bl.a. røget rensdyrkølle, fårepølse, skinke, elgsdyrpaté, yoghurt i bæger, frugt og søde vaffer med et tykt lag brunt messmør til dessert.

Nettverk og merking

Det er flere veier til Nidaros. Gudbrandsdalsleden, som er den mest brukte, går over Hadeland og Dovre. Romeriksleden via Eidsvoll og Hamar kommer inn på den første nord for Lillehammer og har vært brukt som allfars- og pilegrimsvei i tusen år.

Østerdalsleden kommer fra Sverige og Vänern, man tror at Birgitta av Vadstena kom til Nidaros langs denne ruta.

Romboleden og St. Olavsleden kommer også fra Sverige, sistnevnte går fra Selånger og ned Verdalen og var den veien Olav Haraldsson kom før han falt i slaget på Stiklestad. Pilegrimsvirksomheten i Sverige er organisert gjennom Svenska kyrkan og frivillige foreninger. Det er betydelig interesse over kjølen for å samarbeide om vandringer til Trondheim

– For svenskene handler pilegrimsvandring i hovedsak om å gå til Vadstena, hjemstedet til den hellige Birgitta, og til Trondheim. Allerede i 1958 kom svenske ungdommer vandrende til Nidarosdomen til olsok og erklærte seg som pilegrimer, forteller Knut Lillealtn. Det er krevende å vedlikeholde ledene på svensk side av grensen siden de her går gjennom milevide og øde skogs- og fjelltrakter.

Men det har vært krevende i Norge også. Knut og medarbeiderne hans har jobbet mye med å knytte sammen folk fra det offentlige og privatpersoner, og de har som pilegrimer fartet rundt og arrangert møter i alle de 47 kommunene leden er innom, for å bygge et stort og mangslungent nettverk. Knut betegner jobben sin som «en oppmuntrende kontakt» med hver enkelt kommune. Stiene krever kontinuerlig

Aldri tenkte jeg så mye og levde så sterkt, aldri erfarte jeg så mye og aldri har jeg vært så mye meg selv – hvis jeg kan bruke dette uttrykket – som i løpet av de reisene jeg gjorde alene og til fots.

Jean-Jacques Rousseau
(GÅ av Tomas Espedal)

Trygg ferd: Ved Bønnealteret mellom Dovre og Fokstugu ba pilgrimene om trygg ferd over fjellet.

vedlikehold, og det er fremdeles ikke mange nok til å etterrøkte de over to tusen kilometerne. Det gror godt i Norge om sommeren, plutselig har et skilt forsvunnet bak et kratt eller høye revebjeller. Selve stien vil etter hvert holdes åpen av tusenvis av pilegrimsfotter, om Knut får det som han vil.

Ikke alle har vært like ivrige etter å gjøre sin del av jobben med skjøtsel og merking, men prosjektlederen har forståelse for at kultursekretærer med trange budsjetter, og som får denne jobben lagt på toppen av andre oppgaver, sliter med prioriteringene. Mye av innsatsen skjer på dugnad av idealister.

Allerede efter et par dages vandring ved vi at de allerfleste norske bondegårde er rødmaledede, inklusive de såkaldte garager. (...) Forfatterens flittige anvendelse af dette udtryk bringer os i kritiske situationer snart på randen af et mindre nervesammenbrud eller den helt store grinetur (hvis vi har tid og overskud) og vi konkluderer at en norsk «garage» til forveksling kan ligne en stald (et fjøs), en lade, et maskinværksted, en arbejderbolig til polakker samt en del andre trækonstruktioner med et for os ukendt indhold og formål. Forøvrigt er nogle af de røde garager nærmest brunlige, en er grå og et par stykker lader til at være helt forsvundet.

Trollelgen

Trondheim er det nordligste målet for pilegrimsferdene i Europa. I middelalderen var det mange som kom for å søke sjelebot ved grava til Hellig-Olav. Skikken med å gå i de gamle pilegrimenes fotspor har tatt seg opp rundt om i Europa, ikke bare langs den mest kjente ruta, til Santiago de Compostela i Spania, som selvfølgelig har inspirert entusiastene bak Pilegrimsleden til Nidaros. Santiago de Compostela er hovedstaden i den autonome regionen Galicia nordvest i landet. Byen ble et kjent pilegrimssted for europeiske katolikker fordi man tror at apostelen Jacob er gravlagt her. Både byen og pilegrimsveien dit, Jakobsveien eller Camino de Santiago, står på verdensarvlista til UNESCO.

Mange ser seg nå om etter andre, mer eksotiske og mindre trafikkerte områder, slik de to gåglade danske damene gjorde.

I vore hjerter tager vi afsked med de mange herlige, venlige mennesker der endnu kender gæstfrihedens lov om at den der giver han får tifold igen. Vi skylder alle jer der har været aktive for at få denne rute plottet ind på vores mentale landkort en stor tak og vi håber at mange, mange pilgrimme vil lade sig inspirere til at vandre den skønne vej til Sankt Olavs grav i Nidaros.

Ellers drømte Gitta og Marie om å møte en elg i løpet av vandringen sin. Det fikk de ikke oppleve, ikke før på flybussen på vei hjem – der står forsyne meg skogens konge midt i veien før den elegant hopper over autovernet og forsvinner inn i skogen. Elg eller troll – nå blir den norske filmen Trolljegeren solgt til de store landene i Europa, så får man kanskje også vandringsmenn og vandringskvinner på søken etter troll langs Pilegrimsleden gjennom de norske skogene?

Jeg fester ikke lit til de av mine tanker som ikke er tenkt ut i frisk luft, på en gåtur.

Friedrich Nietzsche
(GÅ av Tomas Espedal)

Snart i mål: Fergemannen John Wanvik er viktig når pilegrimene nærmer seg Trondheim og må krysse Gaula ved Sundet gård.

Målet: Nidarosdomen i Trondheim, i dag og for ca. 150 år siden. Hellig-Olav har vokter over kirken i hundrevis av år fra høykoret.

Foto: Oddbjørn Sørmoen © Riksantikvaren/ukjent

Pilegrimsleden

Finansiering:

Riksantikvaren	5 460 000
Nord-Trøndelag fylkeskommune	1 340 000
Sør-Trøndelag fylkeskommune	1 340 000
Oppland fylkeskommune	1 340 000
Hedmark fylkeskommune	670 000
Akershus fylkeskommune	335 000
Nidaros bispedømme	800 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner 3 888 500 kroner til istandsetting.

Søsterkirkene på Hadeland

Det nordligste målet for pilegrimsferdene i middelalderens Europa var Nidaros. Pilegrimsmålet var Olav den helliges grav i Nidarosdomen.

Pilegrimsleden i vår tid ble startet som et prosjekt allerede i 1993 etter initiativ fra Oppland fylkeskommune og Miljøvern-departementet. Leden ble ferdigstilt til Trondheim bys 1000-års jubileum og Kulturminneåret i 1997. I første omgang besto den gjenåpnede Pilegrimsleden av Gudbrandsdalsleden fra Oslo til Trondheim over Hadeland, Toten, opp Gudbrandsdalen og over Dovre samt leden fra svenskegrensa i Verdal via Stiklestad til Trondheim og fra Hamar til Øyer.

I ettertid har ytterligere leder blitt føyd til. I 2010 består Pilegrimsleden av mer enn 2000 km med merket og ryddet vandringsvei gjennom 47 kommuner. Pilegrimsleden går gjennom svært varierte landskapstyper, urbane strøk, skogsstrekninger, jordbrukslandskap både på flatland, i daler og i fjellbygder og over åpne fjellstrekninger. I Trøndelag utgjør også fjordlandskapet en viktig ingrediens i den samlede opplevelsen.

I det siste tiåret har man registrert en merkbar øking i interessen for og bruken av Pilegrimsleden. Samtidig har ansvaret for og oppfølgingen av merking og skjøtsel stedvis smuldret bort. Søknad om opptak av

Pilegrimsleden i Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet ble utarbeidet i 2006 av Nord-Trøndelag fylkeskommune, i samarbeid med Oppland og Sør-Trøndelag, og med Nidaros bispedømme som medeier.

Mål

Det overordnede målet til pilotprosjektet Pilegrimsleden var å skape økt interesse for og bruk av leden. For å nå dette skulle prosjektet drive aktiv markedsføring, etablere nye overnattingsplasser for vandrere og skape muligheter for næringsutvikling langs leden. Det var dessuten en viktig oppgave å spre informasjon om pilegrimsliv internasjonalt og nasjonalt og om kulturminner langs leden.

Resultat

Det er registrert klar økning i antall vandrere, overnattingssteder og -døgn de siste årene.

Nettstedet pilgrim.info er utviklet til å bli den viktigste nettportalen i Norden for dem som ønsker å planlegge en pilegrimsvandring. Vandringsportalen foreligger på fire språk.

Økt oppmerksomhet om Pilegrimsleden har lagt grunnlag for ny næringsutvikling. I tilknytning til markedsføring nasjonalt og internasjonalt er det planlagt pakketurer for både grupper og enkeltpersoner. Det er gjennomført vandring for bl.a. konfirmanter, skoleelever og innsatte i fengsler.

Per 11. november i 2010 blir det presentert 215 ulike overnattingssteder via vandringsplanleggeren på www.pilegrim.info, noe som øker mulighetene for bruk av leden,

gir inntekter og skaper sosiale møteplasser. På kartene på hjemmesida er det lagt inn informasjon om 280 kulturminneopplevelser langs leden. Bak de klikkbare ikonene ligger en kortfattet presentasjon av kulturminnet med lenker til ytterligere fordypning. Mange av kommunene er i gang med å lage informasjonstavler ved utvalgte kulturminner. Dessuten har 15 av kommunene utarbeidet egne brosjyrer der kulturminnene langs leden blir presentert.

Veien videre

De fem regionale pilegrimssentrene i Oslo, på Gran, Hamar, Hundorp og på Dovre, og det nasjonale pilegrimskontoret i Trondheim vil drive arbeidet videre. Fylkeskommunene som er involvert, har signalisert at arbeidet fremdeles har høy prioritet. Det vil si at Pilegrimsleden og bruken av den vil kunne utvikles videre i tråd med arbeidet som er utført i prosjektperioden.

www.pilegrim.info

Glassmaleriet i Nidarosdomen

Prosjekteiere:

Nord-Trøndelag, Sør-Trøndelag og Oppland fylkeskommuner samt Den norske kirke ved Nidaros bispedømme. Hedmark (fra 2009) og Akershus (fra 2010) fylkeskommuner er også med i prosjektet.

Styringsgruppe:

De ovenfor nevnte sammen med NHO Reiseliv og Direktoratet for naturforvaltning. Fra 2009/2010 har også Hedmark og Akershus fylkeskommuner vært representert i styringsgruppen.

Prosjektgruppe:

Prosjektleder og nettansvarlig sammen med representanter fra de fem fylkeskommunene.

Sekretariat:

Prosjektleder har vært ansatt av Nidaros bispedømme og hatt kontor ved Nidaros domkirke.

Oppland Valdres

« Ein bygning har to eigenskapar,
Bruken og venleiken.
Bruken tilhøyre eigaren,
Venleiken heile verda.

Victor Hugo

Budeier og «budorar» i Valdres

Då den komande leiaren i WTO, Supechai Panitchpakdi, vitja Oslo i 2002, tok han til orde for at Noreg ikkje trong å produsere mat i det heile, men i staden burde importere frå fattige land. Sjefsbudeia i gards- og stølsnettverket i Valdres har ei heilt anna mening. Katharina Sparstad vil til og med hindre at bøndene sluttar med stølsdrift og mjølkeproduksjon på stølen.

– Å hauste frå fjellet er verdifullt i seg sjølv. Men eg vil ikkje ha stølsdrift for ein kvar pris. Dersom dyra er på fjellet, men går på gjødsla innmark og får store mengder kraftfôr, er vitsen borte, seier budeia, som nett er ferdig med mjølkinga. Den islandske fårehunden Robin og fem kopplam tumlar rundt selet. Sjølv har Katharina ein liten geiteflokk og to dølafe. Om sommaren leiger ho i tillegg to mjølkekyr, så ho får nok mjølkeprodukt å selje til turistane.

Variert, vakker og frodig natur, full av blomar og bær – det vil vi ha. Vi vil ete sunn mat frå dyr som er like glade som dei i TINE-reklamen. Det skjer ikkje av seg sjølv. Tradisjonen med stølsdrift tek vare på alle desse verdiane, og fleire til.

Men er ikkje livet på stølen berre noko håplause, gamaldagse romantikarar med god tid kan sysle med? Eller er det eit godt døme på korleis vi bør forvalte natur- og kulturressursane våre?

Nesten som reklamen

Katharina ystar kvar dag, kvit stølsost og pultost. Dølakyrne skil seg ut frå flokken med NRF-kyr.

– Dei mjølkar litt mindre, men er betre tilpassa eit liv i grøne enger på fjellet, fortel ho. Ei av kyrne, Rømlin, var bryllaupspresang til mannen min

og meg då vi gifta oss i 2007. Gjestene hadde kronerulling så vi fekk råd til kua.

Medan budeia serverer kaffi og lappar, fortel ho om filosofien bak stølsnettverket. Biologisk mangfald, kulturlandskap, berekraftig ressursutnytting, dyrevelferd og kortreist mat – dette er ord vi kjenner frå festtalar og rapportar. På stølen vert det sett ut i praksis.

Jørgen Kosmo i Riksrevisjonen kom med krass kritikk av norsk jordbrukspolitik i 2010. Praksis er ikkje i nærleiken av intensjonane, hevda han. Dette skjedde midt i det verste katastrofeåret i manns minne, med flaumar og skogbrannar og med auka kornprisar og svolt som

Dølaku: Bjøllekua Rømlin, fødd 2002, er dronning på Sparstadstølen.

Førre oppslag:
Solid gjerde: Ein skigard varer ikkje evig, men Thomas Aslaksby reknar med at den han har bygd på Olestølen, skal stå i 30 år.

Effektivt gjerde: Geiter er kjende for å forsere gjerde, men skigarden er det ikkje råd verken å true seg igjennom eller å hoppe over.

resultat. Dette var sommaren då Dagsrevyen minna om den skremmande framtidvisjonen vist på klimautstillinga på Bremuseet i Fjærland.

– Dessutan har fjellgras større næringsverdi enn anna gras, dette visast att i mjølka. Det er ganske enkelt eit sunnare produkt, noko som kunne vore nytta i marknadsføringa. Og ikkje minst er det eit godt liv for dyra, legg ho til, samstundes som det eine lammet trakk opp i boksen med sveler og velter syltetøykrukka. Robin gneldrar på hestane som han meiner bør kome seg vidare bort etter vegen. Det er livat på stølen.

Valdres har flest stolar i drift i Noreg. Kring 70 prosent av bøndene i dei seks kommunane er på stølen om sommaren. Men sia 2000 har det gått jamt nedover med heile næringa. Ein firedel av gardsbruka er lagd ned

dei siste ti åra. Nokre slår seg saman i samdrift, andre sel mjølkekvota. Færre har tid til å støle. Men budeia på Sparstadstølen har også tid til å kartlegge lokkarsteinar, kjølegroper og danseplassar.

– Eg har klart å mobilisere nokre bønder til å ta opp att stølsdrifta. Men det som verkeleg gler meg, er at veldig mange utanfrå set så stor pris på arbeidet eg gjer, smiler ho. Så kjem ein laurdagsfriar på vitjing, slik han skal gjere til budeia på stølen, i det sola går ned bak Kyrklanten.

Skigardar som varer

Kathrin Hofmann Aslaksby er ei av dei andre 34 budeiene i stølsnettverket. Ho og mannen Thomas Aslaksby flytta til Valdres for fire år sida saman med dei to sønene sine og kjøpte Nørrestogo gard i Dale, ikkje langt frå Skammesteinen. Ein støl ved Olevatn følgde med.

– Vi kan ikkje leve av garden, men vi kan leve med han, seier dei to. Dyra er på stølen frå midtsommar til månadsskiftet august/september. Kathrin har i tillegg full sommarjobb som naturrettleiar i Jotunheimen nasjonalpark.

– Du burde hatt vinterjobb i staden for sommarjobb, seier Thomas. For det er sommaren som er travel, med geiter, hestar, høner, kattar og ein einøygd hund, som alle er med på stølen.

Ein bensinmotor driv mjølkemaskina, det er i drygaste laget å handmjølke 15 mjølkegeiter. Dei mekrar på utsida av skigarden saman med sju ulne mohairgeiter, gnafsar i seg einer og vier. Inne i selet står rokken med ferdigspunne mohairgarn, som Kathrin skal strikke skjerf av.

Thomas er «budor», eller kva skal ein kalle ei mannleg budeie? Dessutan lærer han folk å lage treski og restaurerer Øye stavkyrkje. I dag set han opp skigard ved vegen for å halde beitedyra ute. Han har samla skier og staur av gran, dei vert bunde saman med sveg, dvs. ferske skot av vier.

Ein skigard kan ikkje vare evig, men det er ikkje langt unna – inntil 90 år, meinte læremeisteren hans, Torleif Berget frå Hemsedal. Men han treng stell. Staurane skal vere så lange at dei kan brukast tre gonger. Etter kring 30 år må ein skifte sveget, og då er det greitt å kvesse staurane opp att.

– Ein blir litt tullete i hovudet av å leite etter emne, seier

Tunge tak: Separatoren til Katharina Sparstad på Sparstadstølen vert driven med handmakt.

skigardbyggjaren, som elsker tre. Men når han først set i gang, klarer han ti meter skigard på ein dag frå han hentar emne til garden er ferdig. Jau, det tek lang tid. Men gjerdet fungerer! Og når det rotnar, er det lettare å handtere, det går attende til naturen. Difor bruker han heller ikkje ståltråd. Kven har ikkje ein gong snubla i nedrive nettinggjerde og rispa seg opp på rusten piggråd?

– Det meste av det eg driv med, er knytt til tre. Det er vakkert, formbart og tilgjengeleg. Det er ikkje berre gamaldags, mykje frå fortida kan brukast i framtida, meiner han og tykkjer det er ei veldig merksemd på bygningar innafor kulturminnevernet.

– Men kulturlandskapet rundt, skigardane, faunaen og floraen, dette har nær samanheng med den kulturarven vi vil ta vare på.

Camilla Mohr frå nabohytta er komen på vitjing for å vere med på ysting. Dei kallar det ysteri, men det er egentleg ei ombygd vegvesenbrakke dei har fått kjøpe.

– Det er glimrande med eit slikt mobilt ysteri, vi tek det berre med oss ned til garden til hausten, seier Kathrin. Ho ystar annankvar dag, av kring 80 liter mjølk, og lagar halvfast, kvit geitost, «Kvit Ole» kallar ho han. Etterpå kokar ho mysa til brunost.

– Dette er den tradisjonelle måten å ta vare på mjølka her på stølen. I tillegg lagar eg yoghurt, getaost (fetaost) og ein franskinspirert ferskost der eg set til ulike urter som kvitlauk, dill og basilikum, alt etter kva vi har flust av i hagen. Ystinga er ein del av heilskapen i det å ta vare på naturgrunnlaget.

Dei merkar at smaken, særleg på ferskosten, vert mildare på fjellet enn nede på garden.

Verdi for kven?

Sjølv om Valdres framleis har ein levande stølskultur, vert det færre og færre bønder i bygdene. Som elles i landet vert nedlagte bruk tilleggsjord, og berre ungdyr får sommarferie på fjellet. Det er for mykje arbeid å støle når gardane vert større med fleire dyr, eller når bøndene slår seg saman i samdrift. Thomas og Kathrin har tru på kombinasjonsbruket.

– Vi trivst med å gjere andre ting, til dømes formidling knytt til det vi driv med her på stølen. Vi prøvde ut kurset *Smak av støsliv* for

Buferd: Kyra på veg til stølen.

første gong i sommar, mellom anna med mjølkning, ysting, spikking og skigardbygging, og det skal vi halde fram med. Vi prøver oss fram. Det er ikkje sikkert vi driv slik om fem år, seier paret, som presiserer at ingenting er absolutt. Det viktigaste er gleden ved å gjere noko sjølv, kombinert med eit verdissyn som for mange kan verke som eit pust frå den grønne bølga på 70-talet med katt og kaninar. Men budoren trur at noko er i endring, det har alltid gått litt i bølger mellom kultur og motkultur. Små einingar fyller høl etter dei store einingane, som landbrukssamvirka.

– Mennesket har eit ibuande behov for mangfald. Difor fall Berlinmuren plutselig. Vi lever i ei omskifteleg verd og vert like overraska kvar gong det kjem ein motreaksjon, filosoferer Thomas.

Ystebua: Ei brakke frå Statens vegvesen gjer nytta som ysteri på stølen til Kathrin Hofmann Aslaksby og Thomas Aslaksby.

Ekstrem oppussing

Else «Sprossa» Rønnevig er ei modig kvinne. Då ho gavv laus på det mest krasafarne selet i Valdres, var det mange som rista på hovudet. Bjørkheimstølen i Vestre Slidre hadde vel sjølv belaga seg på å bli til jord att, men så kom Else, fekk leigeavtale i ti år og gjekk i gang.

– Då eg vart enkje og minstepensjonist, måtte eg selje hytta mi her i Valdres. Men eg er jo så glad i naturen her, seier ho medan vande arbeidshender skreller gulrøter til arbeidsgjengen. Den er stor. Sjølv bur ho i ein lavvo.

Peisbygging: Else «Sprossa» Rønnevig ser det gamle selet ta form att, og snart er peisen oppattbygd med hjelp frå mellom andre Halstein Nerbye.

Olestølen: Nabobudeia Camilla Mohr (til v.) elsker å vere med veninna Kathrin Hofmann Aslaksby i ystebua.

Einere var i ferd med å ta over dei langstrakte fjellheiene og skugga for dei små vekstane som bakkeseite og fjellmarinøkkel. Etter at beitedyra kom attende til Olevatn, har det skjedd store endringar. Geit og hest er bra saman: Hesten er plenklippar medan geita forsyner seg av busker og kratt.

– Vi ser at dei små plantane, som er avhengige av beiting, kjem att når vi har rydda, fortel Kathrin, som er utdanna biolog.

Stølsdrift i Valdres kan verke uvesentleg, marginalt og puslete i den store samanhengen. Ein turistbuss har trafikkert stølsruta i heile sommar, stort sett med 50 ledige sete. Men det er ikkje sikkert at kulturlandskapet skal haldast i hevd for turistane. Det kan vere at utmarka ein dag kan bli viktig dersom kraftfôr utan genmodifiserte organismar vert mangelvare eller veldig dyrt. Kanskje kan turismen heller vere ein del av grunnlaget for den økonomiske verdiskapinga som må til for å bevare det som eigentleg er verneverdig: hausting og handtering av råvarer frå sjø, skog og fjell.

Alt heng saman med alt, sa Gro Harlem Brundtland ein gong. Den kulturarven vi sit med her i dette merkelege landet langt mot nord, har ein eigenverdi, ikkje berre fordi vi skal vite korleis det var, korleis folk levde og livnærte seg. Men også fordi vi ein gong kan trenge denne kulturarven meir enn vi anar i dag.

Tørketid: Kveld på Sparstadstølen.

Espen Martinsen held kurs i gruerestauring og er i ferd med å setje opp att pipa inne i selet. Det er stadig kurs på Bjørkheimstølen, i restaurering av vindauge og skiferlegging, nevertekking og linoljemåling, i nært samarbeid med Valdresmusea.

Det er mange som vil ta vare på stølane sine.

– Like greitt å gå laus på den som treng mest oppussing, for her er det mykje å lære, tenkte Else. Eigaren har gjeve frå seg bruksretten, han og Else har spytta i 25 000 kroner kvar, men det meste vert gjort på dugnad. Samanlagt har det kosta kring ein million kroner å reise selet att, delvis med middel frå Kulturminnefondet.

– Folk trur jo eg er heilt galen, ler ho. Og heldigvis er ho det. For å nå målet sitt har ho som ein annan Oskeladd samla ting; ei dør her, noko panel der. Forfattaren av den store boka om bakaromnar er snart klar med oppfølgjaren, no vert det bok om å restaurere eit gammalt sel.

– Eg har alt fått støtte til å skrive boka og har investert i ein lavvo for å ha ein stad å bu, smiler ho og viser rundt i sommarteltet sitt.

Bakaromnen høyrer eigentleg ikkje heime på ein støl i Valdres, men den kreative dama meiner det går an å sjå han som ei omvendt kokegrop, og då er det ein tråd attende til førhistorisk tid.

– Det viktigaste er å lære å handtere leira, som vi har funne her i nærleiken. Når omnen står ferdig, vert det kurs i brødbaking. For Bjørkheimstølen skal bli kurs- og formidlingssenter dei neste ti åra.

Selet er isolert med mose, som ein skuleklasse frå Slidre har vore med på å sanke inn.

– Poenget er at dette er husmose, som ikkje har røter, forklarar Else. Han tørkar ut i staden for å trekkje til seg fukt. Mange bruker laftevatt i dag, eit stoff som trekkjer til seg og held på fukt.

– Tenkje seg til vedlikehaldet av desse hyttepalassa med ti bad med varmekablar, det vert flautt å eige dei etter kvart, skrattar ho og fortel med stor innleving om ulike tømmerortar, om stoffet pinosylvin, eit naturleg vernestoff som det er lite av i tømmer frå område med korte somrar og kaldt klima, og difor er slikt tømmer dårleg eigna som byggjemateriale lenger sør.

Tidlegare strevde folk med å finne byggjemateriale som kunne vare lenge. I dag varer ting maks 30 år.

– Det er ei enorm ressurs- og energisløsing i dag, meiner vertinna på Bjørkheimstølen. Ho konstaterer at folk heller ikkje er vande med vedlikehald lenger.

– Energien ein tidlegare brukte på å ta vare på ting, bruker ein i dag på SATS, på å sitje inne og sveitte på ein sykkel. Ja ja, noko skal ein jo bruke energien til ...

Sjølv er ho så rikeleg utrusta med energi at det reint tek pusten frå folk på alder med barnebarna.

Else «Sprossa» Rønnevig bur i Lillesand. Eit langt og rikt liv med praktisk arbeid har gjeve ho nok erfaring til å bli rådgjevar innan bygningsvern. Ho har sykla rundt og seld heimebakte bollar frå heimebygd bakaromn. Else er òg ei budeie, på sitt vis.

Bakaromnsbygging: Intenst samarbeid mellom kursdeltakarane, frå venstre Venke Fredriksen, Ole Aastad Bråten, Hans Jürgen Haanschoten og Bente Brenna, medan hovudet til Helge Gudheim så vidt stikk fram.

Oppland Valdres

Finansiering:

Rikssantikvaren*	4 955 000
Oppland fylkeskommune *	4 090 000
Kommunene	2 359 000
Private/egenandeler	7 874 000
Innovasjon Norge	300 000
Fylkesmannen	85 000
Andre	507 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner kr. 6 267 000 til istandsetting.

*Beløpet gjelder flere typer tilskudd.

Opplandsprosjektet har blitt ledet av Oppland fylkeskommune, som har koordinert verdiskapingsarbeidet på kulturminneområdet. Målet har vært å samordne satsingene på kulturminnevern i de ulike regionene, både faglig og økonomisk. Valdres-kommunene – Vang, Vestre Slidre, Øystre Slidre, Nord-Aurdal, Sør-Aurdal og Etnedal – har sammen med Nasjonalparkriket i Nord-Gudbrandsdalen utgjort pilotprosjekt Oppland. Satsingen i Valdres har gått under overskriften Valdres Natur- og Kulturpark.

Mål

Da Verdiskapingsprogrammet startet, var Valdres i ferd med å etablere Norges første regionale natur- og kulturpark, etter modell

fra tilsvarende parker i andre europeiske land. Valdres ønsket å sikre kulturminnene gjennom arbeidet med en parkavtale. Prosjektet skulle føre til økt engasjement og mer kunnskap om kulturarven. Kulturminnene i Valdres skulle dessuten gjøres mer tilgjengelige for publikum.

Når det gjelder kulturminner, har Valdres to hovedelementer av internasjonal verdi: Regionen har flest støler i drift i Nord-Europa og seks av de 28 stavkirkene i landet. Arbeidet med disse delene av kulturarven har vært prioritert.

I forkant av at Valdres ble regional natur- og kulturpark i 2007, hadde regionrådet (de seks

kommunene) etablert et merkevareprogram for Valdres med egen logo og eget designprogram. Etter 2007 ble regionrådet utvidet til Valdresrådet, der også næringslivet er representert.

Resultat

Det viktigste som er oppnådd, er en positiv holdning til kulturminner og kulturarv. I tillegg er det utviklet gode arbeidsmåter og et tverrfaglig samarbeid. Arbeidet i Valdres har hatt en fordel fordi samarbeidet er organisert i regionalparkkonseptet. I tillegg er det opprettet partnerskapsavtaler mellom de viktigste deltakerne i parken. Noen utfordringer eller flaskehals er utenfor prosjektets handlingsrom, som for eksempel hvordan jordbruksoppjøret påvirker stølsbrukene i Valdres, og hvordan ulike nasjonale handlingsprogrammer er mangelfullt koordinert mellom ulike departementer. Fordi kulturminnearbeidet spres seg over flere temaer, har det vært nødvendig å dele det opp i ulike arbeidsfelter: landbruk/stølsdrift, bygninger, stavkirker, informasjon/tilrettelegging og kurs/kompetanse. Innenfor disse fem temaene ble arbeidet forankret i eksisterende og nye arbeidsnettverk og fagmiljøer. De viktigste resultatene er at det er igangsatt hele 35 restaureringstiltak og opprettet en egen stilling for bygningsvernrådgivning. Videre er det utarbeidet en byggeskikkveileder, en skiltveileder og tilrettelagt over 20 mil med kultursti. Kulturminner og beiteressursene i stølsområdene er kartlagt, og det er gjennomført et «Fyrtårnprosjekt» for gards- og stølsturisme i Valdres.

De første årene ble det brukt tid til mobilisering hos samarbeidsaktørene, mens resten av perioden er brukt til å sette i gang tiltak og følge opp disse. Det har også vært viktig å skape eierskap til prosjektene blant

innbyggerne i Valdres samt sørge for at de holdes godt informert om det som skjer. Parken har en kommunikasjonsansvarlig som blant annet produserer en egen avis, driver www.valdres.no og markedsfører kulturminner og stølsnettverket overfor ulike nasjonale medier.

Veien videre

Regionalparken er forankret gjennom kommunenes tilslutning til en 10-årig handlingsplan. I handlingsplanen er også kulturminnearbeidet definert. Arbeidet videre er å utvikle stølssatsingen og satse på bærekraftig matproduksjon, skjøtsel av verdifulle naturtyper og kulturlandskap og å bidra til økt næringsutvikling i fjellområdene. Videre vil det bli satset på å øke attraksjonsverdien av stavkirkene slik at flere kan bli kjent med denne internasjonalt viktige kulturarven og kan ha glede av den uten at kvalitetene forringes. Stavkirkene krever at det tas særskilte hensyn når det gjelder slitasje og sårbarhet.

www.oppland.no
www.valdres.no

Prosjekteier

Valdres Natur- og Kulturpark og Oppland fylkeskommune

Prosjektorganisering

Felles styringsgruppe for Opplandsprosjektet (Nasjonalparkriket og Valdres Natur- og Kulturpark): én representant fra Oppland fylkeskommune (leder), én representant fra hvert regionkontor (opprinnelig politiker, men administrasjonen har som oftest møtt), én representant fra Innovasjon Norge, én representant fra Norges forskningsråd og én representant fra Fylkesmannen i Oppland. I Valdres har prosjektleder vært knyttet til utviklingsstyret i Valdresrådet. Rådet er satt sammen av kommunepolitikere samt representanter fra næringslivet og fylkeskommunen.

Referansegruppe

Kulturstyret i Valdres har vært referansegruppe.

Prosjektsekretariat

Valdres Natur- og Kulturpark. Det har vært 100 prosent stilling til prosjektledelse.

Andre arbeidsgrupper

Prosjektet har benyttet seg av eksisterende nettverk og også tatt initiativ til å opprette nye, bl.a. en stavkirkegruppe, en arbeidsgruppe for byggeskikk og et handverkerforum.

Samarbeidspartnere

Valdresmusea AS, Valdres Destinasjon, kommunene, soknerådene (kirkeverger ved stavkirkene), Valdres Næringsforum, næringshagen, stølslag, historielag og Fortidsminneforeningen.

Gaiding: Elisabeth Sparstad forteller historien om Øye stavkirke som ble revet, og hvordan restene ble funnet under gulvet i den nye kirken.

Nærøyfjorden Verdsarvpark

« Ingen liker å bli sett på, men alle vil bli sett.

Ivar-Bjarne Underdal, bonde og bygdevert

RIKSANTIL

Vert for verdsarven

Før reiste bonden Ivar-Bjarne Underdal til Stokko for å hente høy tidleg om morgonen eller seint på kveld. Han kvidde seg for dei nyfikne blikka frå turistane.

– Eg følte dei såg på meg som ein raring. Eg kjende blikka og fotoapparata som tyngande. Som ei forneding. Difor bøygde eg nakken og såg ned. Men eg har skjont at dei som fotograferer, har gjort nokre val før dei kjem hit, og er ofte meir positive til det eg driv med enn det mine eigne sambygdingar er, seier han. Vi sit på brygga, sola skin, og ferja har nettopp sleppt av nokre nye gjester. Besøkande. Dei tek ikkje imot turistar, men besøkande i Undredal. Det er slåttedagar og i kveld vert det bryggedans.

– Når ein møter blikket til nokon, endrar ein syn på kvarandre, ein vert sett og verdsett, ikkje berre sett på, understrekar Underdal, tidlegare ordførar i Aurland kommune og no rådgjevar i Nærøyfjorden Verdsarvpark. Han liker «besøksnæring» betre enn «reiseliv».

Cruise og kano

Det bur 80 menneske og 350 geiter i Undredal, mange kjem for å kjøpe den vidgjetne geitosten og oppleve verdsarven. Men det er ingenting mot mylderet i nabobygda Flåm. Turistmaskina slusar cruiseturistar, syklistar og bussreisande selskap ut og inn av toget. Flåmsbana, med syngjande hulder i Kjosfossen og grøne vogner i spiralar inne i fjellet for å klare stiginga opp til Myrdal, fraktar ein halv million reisande på ein sesong. Langs Rallarvegen, som vart bygd parallelt med Flåmsbana, trakkar 20 tusen syklistar heile eller delar av vegen i løpet av tre–fire korte, snøfrie sommarmånader. I tillegg kjem alle cruiseskipa.

I Flåm har dette sin sjarm. Men det blir feil i Undredal, eller i alle dei andre små bygdene som er ein del av Nærøyfjorden Verdsarvpark. Her ligg det til rette for å kunne møte turistane som einskildmenneske.

Masseturisme i verdsarven:

107 cruiseskip var innom Flåm i 2010, 130 er venta i 2011. I tillegg sykklar kring 20 tusen Rallarvegen, medan Flåmsbana har over ein halv million reisande kvart år.

Førre oppslag:
Slåttefest i Undredal

Slåtteeigen Stokko: – Det kan vere eit ork å gå av traktoren og hente ljàen. Men om ein lét vere å slå kantane i Undredal, vert halvparten av graset ståande att, seier Ivar-Bjarne Underdal, som framleis hesjar på Stokko. Høgt oppe i lia sviv garden Stigen.

Bonden som hesjar på Stokko, er berre ei kulisse for cruiseturistane. For gjesten som kjem padlande forbi, er det eit menneske i arbeid, som har noko å fortelje. Han kan fortelje si eiga historie. Det er den gjesten vil høyre. Det vert eit ekte møte.

Verdsarvparken

14. juli 2005 vart Nærøyfjorden i Sogn og Fjordane sett opp på lista til UNESCO over den viktigaste kultur- og naturarven i verda. Årsaka er det vakre fjordlandskapet og korleis menneska har prega det, heilt fram til i dag. Det er eit vilt, og likevel temma landskap – ikkje urørt, men varsamt rørt av små, levande bygdesamfunn.

Verdsarvparken omfattar både Nærøyfjorden og Aurlandsfjorden, området ligg i fire kommunar: Aurland, delar av Lærdal og Vik i Sogn og Fjordane og delar av Voss, som ligg i Hordaland.

Verdsarvstatusen forpliktar. UNESCO pålegg Noreg å drive «besøksforvaltning». Den attraksjonskrafta som verdsarvstatusen tilfører Nærøyfjorden, skal nyttast til å styrkje området sosialt, kulturelt og økonomisk. Då kan ikkje suksessen målast berre i trafikkrekordar. Difor ynskjer Verdsarvparken å spreie aktiviteten over heile det store verdsarvområdet, for at verdiskapinga skal skje lokalt og det økonomiske overskotet bli verande. Det tradisjonelle reiselivet er ikkje alltid samd i denne tankegangen. Men så er ikkje sogningane heilt tradisjonelle i sin tankegang heller.

– Vi vert lett statistar i eigen teig, som prosjektleiar Erling Oppheim seier. For å spreie aktiviteten må ein gjere det meir interessant å gå ut i området, slik som skiltinga av Rimstigen, stølsvegen for bøndene på Bakka. Den moderne NRF-kua hadde neppe klart å føte seg opp denne bratte og steinete stigen 750 høgdemeter oppover.

Fleire stader hadde dei sirleg lagde murane rasa ut, men reparatørane frå Nepal har snart ordna heile stigen. Sherpaene ber stein og byggjer nye murar, upåverka av utsikta over blå fjell og enda blåare fjord, der eit kvitt cruiseskip lagar spor i den blanke vassflata. Ei dame i sekstiåra på veg ned smiler takksam i forbifarten;

– Så fint har det ikkje vore å gå her så lenge eg kan hugse.

Bygdevertane

Ivar-Bjarne Underdal fortel om visjonen for parken: Når folk kjem frå heile verda, kan vi lett miste oss sjølve. Men om vi vert sette, ikkje sette på, vil vi opne oss og gje av oss sjølve, gje ting vi ikkje visste at vi hadde. Det er det folk i heile verdsarvområdet lærer på bygdevertkursar. Kring 50 sogningar, både turistvertar og andre engasjerte innbyggjarar, har allereie delteke.

Kurset gjer deltakarane tryggare på si eiga historie, dei lærer å sjå seg sjølve gjennom andre sine blikk og dermed sjå sin eigen verdi. Det er

Rimstigen; Ngima Tshering Sherpa, Lakpa Tamang og Nima Sherpa frå Nepal er vande med bratte bakkar og tynn luft. No byggjer dei opp att den gamle stølsvegen.

Sognefæring:

Stian (7) og Malene (9) Sjøholm elsker å vere med bestefar og bygdevert Svein Tufte på rotur. Ferjene og lokalbåtane tek omsyn, men cruiseskipa har ein tendens til ikkje å overhalde fartsgrensa på 8 knop.

viktig å produsere mat, bønder gjer ein viktig jobb. Men altfor mange får først tru på det dei gjer når dei får respekt frå andre.

– Bygdevertkurset har eit 50-årsperspektiv, det er ein surdeig som påverkar diskusjonane rundt kjøkenborda og i kantine, i lunsjpausen til dei som har sommarjobb her, ideane vil spreie seg, trur Ivar-Bjarne.

Fylkesveg 241 Gudvangen–Bakka er stengt på grunn av ras. Kor mange gonger har ikkje NRK Sogn og Fjordane meldt dette? Den vesle bygda Bakka i Nærøyfjorden har med litt godvilje 12 fastbuande og eiga kyrkje. Det seier litt om fjorden som hovudveg heilt fram til våre dagar, men òg at

Strandsitjarnaust: Snikkar Audun Torvaldsen legg dei tunge steinhellene attende på det gamle naustet på Bakka.

folketalet har gått jamt og trutt nedover. Den rasutsette vegen til Bakka vart utbetra med tunnel for få år sia, men det har ikkje stoppa fråflyttinga heilt.

Svein og Liv Marit Tufte har ikkje flytta. Dei har gått på bygdevertkurs. No er barnebarna på vitjing, og i mangel av andre å vere vertskap for tek bestefar Stian og Malene med på ein liten rotur. Sognebåtane, som er til utleige, ligg ved det nyrestaurerte strandsitjarnaustet, som opphavleg var både naust og høyløe på ein husmannsplass. Dei mest utsette veggene mot sør og aust var kledde med bord, snikkar Audun Torvaldsen i Tre & tradisjon er usikker på om dei skal kle dei oppatt. Steinhellene på taket kviler tungt på dei spinkle tømmerveggene. Fleire hus på Bakka har desse enorme steinhellene på taket, frakta med båt frå Leikanger på den andre sida av Sognefjorden.

Kring 70 prosent av stökkane er skifta ut. Nummereringa av stökkane viser at naustet har stått ein annan stad tidlegare.

Slåttefest

I Sogn er det mange små og enda mindre samfunn som klamrar seg fast på dei små jordlappane mellom fjorden og fjellet, av og til høgt oppe. Undredal er ein slaks landsby, som ei blanding av eit fiskevær og ein sørlandsby. Sola går tidleg ned bak fjella og fargar skyene rosa. Undredal er geitost. Geiter må ha høy om vinteren. Slåttefest i Undredal vil mellom anna seie at ein får høve til å lage sin eigen reiskap. Bent Nilsen har kurs i reiskapslaging og fortel om vankunna om dei gamle naturmateriala.

– Reiskap tørkar når dei står inne heile vinteren, og må fuktast langsamt før bruk, elles knekk dei. Det er det ikkje så mange som veit i dag, slår han fast.

Ein pust i bakken: Slåttekaren Inge Tisten tek ein liten kvil, det er tungt å slå gras med ljå i bratte bakkar.

På bøen svingar slåttekarane ljåen, dei rakar (sjølv om det vel var kvinnfolka sitt ansvar), hesjar og viser korleis ein fekk med seg mest mogleg tørrhøy på høybøra.

Det går berre ein stig til Stokko, slåtteteigen under den etter kvart så kjende garden Stigen. Ein gong var desse grasbakkane verdifulle for bøndene i Undredal. Hesjinga på Stokko var avsluttinga på slåttonna, det var grilling, bading og kos for alle familiare som slo kvar sin teig.

– Eg driv ikkje med dette fordi vi treng graset, men fordi det er fint, og fordi eg liksom ikkje er ferdig med slåtten før graset her er slått og hesja, seier Ivar-Bjarne Underdal. Og no gjer han jobben med rak rygg og ope blikk.

Høyberging: Edvin Flåm og Kjell Krogstad demonstrerer korleis ein bind saman høyet for å få ei størst mogleg bør på ryggen.

Nærøyfjorden Verdsarvpark

Finansiering:

Rikssantikvaren*	5 395 000
Sogn og Fjordane fylkeskommune*	1 210 000
Verdsarvrådet/Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap	1 772 400
BU- midlar/ Innovasjon NorgeN/SIVA	1 200 000
Kommunane	717 000
Eigeninnsats frå partnarane	218 000
Aurland Næringshage/ SAKTE	1 193 000
Regionalt Næringsfond	50 000
KRD - Småsamfunnsstøttinga	600 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eigarar av kulturminne 2 240 000 kroner til istandsetting.

* Beløpet femner om fleire tilskotsordningar

Ferjekaia i Undredal

Prosesen fram til etablering av Nærøyfjorden Verdsarvpark som regionalpark har gått føre seg sidan midten av 1990-åra. Med utgangspunkt i blant anna kraftutbygginga i Aurlandsdalen, verneprosessane i Nærøyfjorden, utviklinga innan reiselivet og verdsarvstatusen ønskte Aurland kommune å ta eit eige grep om forvaltninga av landskapsressursane i kommunen. Med verdsarvstatusen i 2005 vart denne problemstillinga aktuell for fleire kommunar enn Aurland, og ideen om etablering av Nærøyfjorden Verdsarvpark oppstod.

Mål

Både som organisasjon og som arbeidsform har Nærøyfjorden Verdsarvpark som sitt fremste mål å vere pådrivar for ei natur- og kulturbasert utvikling med forankring i verdsarvstatusen til Nærøyfjordområdet. Gjennom utvikling og bruk ønskjer ein vidare å ta vare på og verne om verdsarverdiane og å arbeide for å utvikle vertskapsrolla slik at ein fremjar ein god kommunikasjon mellom lokalsamfunnet og omverda.

Resultat

Regionale naturparkar andre stader i Europa mellom anna i Frankrike, har vore modell for utviklinga og etableringa av Nærøyfjorden Verdsarvpark. Desse parkane er interessante døme på sameining av vern og aktiv næringsutvikling. Dette er område som har slite med svakt lokalt næringsliv, fråflytting, forfall av landskap og bygningsarv og dessutan arealpress frå utbyggingsinteresser og reiseliv. Dei franske regionale naturparkane er tunge forvaltningsaktørar med omfattande styringsstruktur og har ei sterk, styrande rolle i regionen. I Noreg har vi sterke lokale og regionale forvaltningsorgan gjennom kommunane og fylka. Gjennom verdiskapingsprogrammet er difor Nærøyfjorden Verdsarvpark utvikla som ei norsk utgåve av ein regionalpark – ein heilskapeleg reiskap for natur- og kulturbasert samfunnsutvikling i Nærøyfjordområdet.

Visjonen til verdsarvparken er at *verdskapinga skjer i møtet*. Parken skal utvikle lokalt eigarskap til landskaps- og kulturverdiane og fremje internasjonale verneverdiar gjennom lokal økonomisk, kulturell og identitetsmessig utvikling. I dette landskapet har innsatsen og arbeidet med verdiskaping kring kulturminne og kulturmiljø vore ei sentral og viktig drivkraft.

Parken har ein administrasjon med fem tilsette, deriblant to parkforvaltarar som arbeider for å ta vare på kulturlandskapet og å formidle kulturminna. Restaurering og skjøtsel av kulturminne og kulturlandskap har høg prioritet. Døme på slike prosjekt er istandsetjing av krigsminneanlegget på Ramsøy i Gudvangen, restaurering av strandsitjarnaust og stølsvegen Rimstigen på Bakka og restaurering av sjøbu i Undredal. Parkforvaltarane har også medverka til skjøtelsprosjekt på stader som Dorganes, Fronnes, Stalheim, Aurlandsdalen, Dyrdal

og Rimstigen i Aurland og Storehaugen i Lærdal. I tillegg kjem gjerde- og beiteprosjekt i Nærøydalen, Dyrdal og Fresvik. Utover dette er det lagt ned ein monaleg innsats når det gjeld rydding, istandsetjing og merking av turveg/-stigar.

Vegen vidare

Deltaking i Verdsarvparken byggjer på partnerskap. Bedrifter og organisasjonar som har sitt virke i og rundt Nærøyfjordområdet kan inngå frivillige, forpliktande partnerskapsavtaler. Gjennom dette kan dei dra nytte av parken sin kompetanse, nettverk og merkevare og kvalifisere til tilgang på øyremerkte offentlege middel. Avtalen inneber samstundes ei forpliktning om å arbeide for ivaretaking av verdsarverdiane gjennom berekraftig utvikling.

Grunnlaget for partnerskapen og eit forpliktande samarbeid byggjer på nokre hovudelement. Det mest sentrale er parkplanen – ein langsiktig strategi- og handlingsplan som omtalar verdiplattform/visjon, utfordringar og målsetjingar, og som peikar ut overordna tiltak og satsingar. Ei overordna målsetjing er at planen innan to år skal reviderast og forankrast sterkare hjå eigarane/stiftarane av verdsarvparken som ein felles kommunedelplan for verdsarvkommunane.

Gjennom verdsarvkonseptet vil ein framover arbeide for å styrkje primærnæringsane, satse på natur- og kulturbasert næringsutvikling, stadformidling, vertskapsutvikling og læring og skjøtsel og dessutan leggje til rette for og styrkje felles identitet og merkevare.

www.naroyfjorden.no

Prosjekteigar:

Nærøyfjorden Verdsarvpark. Vart skipa som stifting i 2008. Formelle stiftarar er Sogn og Fjordane fylkeskommune og Aurland, Lærdal, Vik og Voss kommunar.

Prosjektorganisering:

Verdsarvparken vert leia av eit styre med i alt ni medlemmer. Vedtektene fastset at fem av desse skal peikast ut av stiftarane. Dei andre fire skal peikast ut av parkmøtet – det årlege allmøtet for partnarar og stiftarane.

Partnarar

Blant partnarane i verdsarvparken finn vi grendalag, lokale produsentar, representantar frå reiselivsnærings-, frivillige organisasjonar og produsentnettverket ANKA. Fleire andre vurderer partnerskap, blant desse er lokale skular og ulike verksemdar.

Oppland Nord-Gudbrandsdalen

« Når jeg står på inntunet på Gamle Kleppe, er det nesten helt nøyaktig slik jeg forestilte meg kongsgården i eventyrene om Espen Askeladd. Det var på et sted som dette at hun satt, kongsdattera, enten hun var villig eller vrang.

Ingvar Ambjørnsen, VG 5. juni 2010

Stokkar og steinar

Blått nattlys siv inn gjennom glisne tømmerveggar og lagar mønster på dyna. Heile rommet og lysstrimene speglar seg i glastaket.

Der oppe skimtar eg òg ei kjerre og anna gamal trereiskap som står oppe på trevet. Synet set i gang tankar i den magiske tilstanden mellom røyndom og søvn.

Eit svakt skjær skimtast i den smale svalgangen mellom glasveggen og tømmerveggen, frå golvlampene som kan dimmast opp eller ned innifrå. Det kjem òg litt lys frå badet gjennom den raudе glasbyggjesteinen.

Neste morgon vaknar eg av hanegal. Eg har sove som ein stein, utan å høyre fælslege skrik. Det er alltid nokon som ikkje er ferdige her på jorda, som sit att i gamle veggjar. Her på Gammel-Kleppe er det ei ung jente som drap sin eigen unge og vart halshogd for det. Barnefaren, som var mistenkt for å ha truga ho til denne illgjerninga, tok livet sitt etterpå.

– Vi hørde skrik frå peisen den første tida vi budde her. Men no er det lenge sia, ho har vel godteke oss, seier vertskapet på Gammel-Kleppe, Dag og Ingunn Munch Lindvig.

Gammel-Kleppe

Kvifor er husa så mange og store på gardane her? Dag trur det var om å gjere å vise seg, bygge størst.

– Det kom eit oppsving med tømmerfløting, betre sager og til slutt oppgangssager på 1600-talet. Milde somrar gav gode kornavlingar og generelt betre kår for landbruket utover på 1700-talet. Inntektene frå kornet gav bøndene dalar i lomma så dei kunne betale arbeidsfolk. Samstundes blømde husmannsvesenet opp. Husmennene var ofte yngre søner som ikkje hadde odelsrett, men som i staden fekk ein teig i utkanten av garden.

– Klasseskilnaden var ikkje så stor som vi trur, fortel hotellverten og historieforteljaren. Han er eit oppkome av historier og fabuleringar, formidla midt i den tradisjonen han er vorten ein del av.

Vågå gardshotell:
Gammel-Kleppe
Nordre Ekre Gård
Valbjør
Blessom
Helle
Kviten

Gammel-Kleppe: Dag Lindvig og Ingunn Munch Lindvig er innflyttarane som redda ein gard i Vågå frå å ramle saman. Valbjør gard har også mange bygningar.

Gammel-Kleppe og fem andre gardar utgjer Vågå gardshotell, eit godt døme på vern gjennom bruk, på å kombinere fortid og framtid, å ta fortida med seg inn i notida og vidare inn i framtida. Sjølv om ekteparet kjøpte garden i 1986 utan at nokon av dei hadde tilknytning til Vågå, er Dag døl god som nokon der han sindig ruslar rundt mellom alle prosjekta sine.

– Eg går her og tenkjer og får gode idear, seier han. Slik som ideen til dei to gjesteromma i låven. Det store lafta bygget var vanskeleg å restaurere og innreie utan å øydeleggje dei massive tømmerveggane. Så bygde han to glashus inne i låven. Frå utsida ser låven ut som han alltid har gjort. Inne er det to hotellrom du ikkje finn maken til nokon stad.

Valbjør

På Valbjør, ein av dei andre gardane som utgjer Vågå gardshotell, har Live Hosar og Kai Valbjør valt ein annan måte å leggje til rette for turisme på. Tida har stått stille på stabburet og i stova, der det vert servert frukost. Dette er eit levande gardsbruk med sauer og geiter i fjøset, urter i hagen og eigen gardsbutikk. For tida er eit kvernhus under arbeid. Kai driv òg med blestring, kolbrenning og tjærebrenning.

Cecilie Asp er dagleg leiar for Vågå gardshotell, som vart stifta i 2006, med offisiell opning 17. august 2010. Dei seks gardane som no er med i ordninga, har til saman kring 35 rom, og det kan bli fleire.

– Vi set minimumskrav til standard og prøver å få i stand ei treårig fadderordning for nye vertar som ynskjer å vere med, fortel ho. Mange vert forvirra av at eitt hotell er spreidd over heile bygda, men det er medvite.

– Hadde vi utbasunert det, hadde vi risikert å miste større turistgrupper til ein annan dal. Når dei først har kome, er det få som klagar, seier Cecilie.

Bergverksbygda

Dei store gardane i Nord-Gudbrandsdalen vitnar om kreative, arbeidssame og velstående bønder, med rikeleg tilgang til tømmer. Men under føtene våre ligg det gøymd ei anna gullgruve – eller rettare

sagt, ei steingruve. Ein gong, for millionar av år sia, vart skifer og kleberstein danna ute i Atlanterhavet ved hjelp av trykk, vatn og varme. Skifer og granitt, mjukt og hardt om kvarandre, la grunnlaget for bergverksindustrien i ein dal der folk levde eit langt liv utan nokon gong å sjå havet. Tilleggsinntektene frå steinindustrien var heilt avgjerande for småbøndene og husmennene i Ottadalen.

Det er Bergverksveke på Otta. På Otta barneskule er det utstilling av elevarbeid – økser og handteinar, vevlodd og smykke.

– Det er viktig å stramme skinnreima skikkeleg, forklarar femteklassingane som har laga seg klubber. Ei jente ville ha lang snor i vevloddet sitt slik at ho kunne hengje det rundt halsen på bror sin og hive han på elva. Nokre jenter har laga seg kvar sin torshamar av kleberstein, men veit ikkje at hammaren heiter Mjølne.

– Her har visst noko svikta, humrar formingslærer og bergverksentusiast Kjell Voldheim. Saman med andre lærarar sørgjer han for at elevane kjenner lokalhistoria si.

Klebersteinsfabrikken

Voldheim har større planar og tek oss med til Sagflaten.

Det er stille på den gamle klebersteinsfabrikken, som om nokon har dryssa eit kvitt tryllepulver over heile det enorme lokalet. Talkumstøv har lagt seg over maskiner og verkty, ein hanske på golvet ligg slik nokon lét han etter seg ein dag i 1982, då den siste arbeidaren gjekk ut døra og fekk seg jobb på den nye fabrikk i sentrum. Bergverksindustrien vert ført vidare med moderne maskiner og kleberstein som er frakta frå Sverige.

– Det har vorte utvunne kleberstein på Otta sia vikingtida. I fjellsidene kan ein framleis finne halvferdige gryter som ikkje er losna frå fjellet. Slike gryter vart eksporterte herifrå til heile Europa. Det same gjeld møllesteinar – ein endå eldre industri, fortel læraren ivrig. Han står bak Bergverkssenteret på Otta, som no er stuva bort i ein stussleg krok på biblioteket. Den lokale bergverks historia omfattar både skifer og talkum, klebersteins- og kvernsteinsproduksjon. Sagflaten står til nedfalls, kan det bli eit museum her? Eller kanskje på den nye, planlagde skiferfabrikken? fabulerer Voldheim medan han plukkar opp ein klebersteinsbit frå det morkne golvet på Sagflaten.

– Langveggen der var open, og det kunne gå ned i minus

Mjølne: Lokalhistoria må inn i skulen. Andrine Pedersen Sandvær har lært mykje om skifer gjennom det lokalhistoriske prosjektarbeidet på Otta.

Kleberstein:

Mjuk steinart som vart brukt til kokekar og anna sidan eldre jernalder. Granit-Kleber AS på Otta produserer peisar og omnar, men det meste av råmaterialet kjem frå Sverige.

Skifer:

Ein sedimentær bergart, danna ved at sand, leire og grus har lagt seg lagvis og etter kvart vorten omdanna frå laust materiale til ein fast, lagdelt bergart. Otta-skifer er glimmerskifer i ulike variantar. Otta Skifer DA produserer skifer frå brot i Otta og Vågå.

35 grader, arbeidarane surra striesekker rundt beina for å halde varmen. Kring 40 karar jobba her på det meste, dette var den største arbeidsplassen på Otta, og alle har hatt familiemedlemmer som har jobba på saghuset. Det er dessutan det einaste i sitt slag som står att i Noreg. Tilskoren føringsstein frå den siste produksjonen finst i mange hagepeisar og grillar i distriktet.

I 1997 vart det verste forfallet plastra, opninga i veggen vart sikra med gitter, og huset vart avlåst. Det vart også utarbeidd eit forslag til vern.

– Saganlegget på Sagflaten er eit eineståande kulturminne, uttalte Norsk Bergverksmuseum i 2008. Det same året gjorde firmaet Stokk & Stein ei tilstandsvurdering, berekonstruksjonane er no sikra, og det er sett i gang ein dialog om kva som skal skje vidare.

Nedstøva historie: Kjell Voldheim vil fortelje kleberhistoria på Otta akkurat her, på den nedlagde fabrikk på Sagflaten.

Med iskunst og iPod inn i fangstkulturen

Kven gjekk av seg skoen på Kvittingskjølen for 3400 år sia?

Hausten 2006 var Reidar Marstein frå Lom på fjelltur. Brått oppdaga han noko merkeleg i kanten av ei fonn. Det synta seg å vere den eldste skoen som er funnen i Noreg! Storleik 38 og eigentleg berre eit lærstykke snurpa saman i hælen og framme. Ein sko som ikkje hadde sett sola på 3400 år.

Kanskje var det ein reinjeger som skulle setje opp skremmepinnar med ein neverdusk blafrande øvst, slik at jaktlaget kunne styre reinen ned mot frendane som låg gøymd bak bogestillingane bygde av stein, med pila klar på bogen. Kanskje var skoen utsliten, eller var eigaren utsett for ei ulukke, som Ötzi i Alpane?

Det er ei dør inn i Juvfonna ved Galdhøpiggen og ein 50 meter lang tunnel attende til bronsealderen. Det er som å gå rett inn i ei tidsmaskin, eller gjennom årringane til eit gammalt tre, stripemønsteret i isveggen fortel om kalde og varme periodar, om mykje og lite nedbør. Er den svarte streken her oske frå eit vulkanutbrot? Her fortel Klimapark 2469 historia på sitt eige, kalde vis. Iskunstnar Per Istad har frose både sko, piler og skremmepinnar inn i isblokker og lyssett dei.

Inni tunnelen er det òg eit auditorium, der is og snø vert nytta som lerret for power-point og film. All straum til istunnelen kjem frå eit solcellepanel.

Villreinfangst har ei 40 000 til 50 000 år lang historie i Europa, kring 10 000 år her i landet. Villreinstammen i Rondane og på Dovrefjell er dei aller siste etterkomarane av denne «urreinen».

– I tillegg er tradisjonen levande her, reinjegerane i 2010 bruker dei same bogestillingane når dei ventar på reinen, som går dei same trekkrutene, fortel John Olsen ved Gudbrandsdalsmusea. Fangstanlegget i Slådalen på grensa mellom Lesja og Vågå vert no lagd til rette og merkt for interesserte. Snart kan du dessutan laste ned ein filmsekvens på iPod

eller mobil som gaidar deg rundt i terrenget og fortel deg kvar du skal sjå, og kva du ser.

– Vi vil fortelje om fangstsamfunnet og vise kva villreinen har hatt å seie for folk i området gjennom fleire tusen år. Vi vil setje fantasien i sving; kva for liv, lydar og lukter må ikkje ha vore her for 900 år sia, når eit titals personar fanga inn og avliva hundrevis av dyr?

Klimapark 2469 forskar på kulturminne og høgfjellsnatur, men også på klimaendringar. Visjonen er å verte eit senter for klimaovervaking som er opne for publikum. Nedfrosen fortid vert varm og levande når geologiprofessor Atle Nesje skildrar korleis klimaendringar har påverka menneska i Nord-Gudbrandsdalen. Reinjegerane tilpassa seg eit varmare klima ved «å veide ren på fonnen» som Peer Gynt.

– Vi må forstå kva som har skjedd før, for å kunne lage prognosar for framtida. Når vi samanliknar funna med tidsperiodane, ser det ut som det var storstilt fangst når klimaet var mildt og breane små. Så vart det kaldare, breane voks, og skremmepinnane fraus inn i isen. Planen no er å datere fleire av pinnane og sjå om mønsteret stemmer, forklarar Nesje. Det vi kan lese ut frå historia, kan hjelpe oss inn i framtida med dei endringane i klimaet vi står framfor og knapt kan førestille oss.

Funna frå fangstkulturen kan dessutan fortelje oss noko om korleis reinen tidlegare takla nedsmelting, og kva framtid han har som art om det no skjer ein gong til.

Iskunst i Juvfonna: Tre månader etter at dette fotoet vart teke i juni 2010, er fonna vorten dramatisk mindre. Fronten av Juvfonna har trekt seg attende om lag 20 meter frå 2009 til 2010, og inngangsdøra er flytt lenger inn. Dag Inge Bakke er naturrettleiar i SNO og gaid i Klimapark 2469.

Næmingane

Skifertak og klebersteinspeisar, rotne laftestokkar og never – gamle hus treng meir enn pengar for å bli levande. Dei treng folk som kan.

Og om det hastar med å vedlikehalde gamle hus, er det kanskje endå meir prekært å ta vare på dei gamle handverka. Det er ikkje mange att av dei som kan lafting, grindbygg og taktekkning. Slik kunnskap kan ikkje leve i bøker eller på DVD, han må verte overlevert direkte, frå meister til lærling – eller til næming.

Ved Senter for bygdekultur på Hjerleid er to unge næmingar i ferd med å kløyve ein furustokk som skal bli taktro på eit hus i Geiranger. Først har dei brukt barkespaden til å skrelle borken av stokken. No skal dei veite.

Finske Tommi Rädý har jobba som snikkar og tømrrar på Vestlandet, medan Alf Reidar Melvær Vadøy frå Bremanger er tømrrar. Han ynskte seg til Oslo i sivilteneste, hamna på bygdeantikvarisk avdeling på Norsk Folkemuseum på Bygdøy – og så var det gjort.

– Eg vart hekta. Grindbygg og vestlandsarkitektur er hovudinteressa. Så hamna han på Dovre.

Steinar Moldal kjem og viser korleis det skal gjerast. Saman med Jon Godal er han rettleiar og dagleg leiar for næmingordninga. Han vart visst òg hekta i si tid, no klarer han ikkje leggje frå seg øksa.

– Eg vert så ivrig når eg held på med dette at eg ikkje klarer å slutte, flirer han.

Det er tungt å lage byggjemateriale for hand, å svinge øksa og kløyve stokken med kilar. Dei treng ikkje betale kort på helsestudio, korkje meister eller næmingar.

– Utgangspunktet er at dei som vert næmingar, har sveinebrev som tømrrar, men det viktigaste kravet er at dei er interesserte i å lære og vere «smittsame» ved å lære frå seg til andre, seier Steinar. På Hjerleid får dei basiskunnskap, men gode øvingsobjekt er viktige. Dei reiser rundt i heile landet på oppdrag, og lokalt har dei mellom anna arbeidd på bureisingsbruket Flåten i Vågå.

Ordet næming kjem frå verbet å *næma*, som betyr å ta til seg (lærenem, namsrett). På Færøyane er ordet i vanleg bruk med tydinga *elev*.

Næming i Noreg: Treårig ordning for kompetanseheving av handverkarar over sveinebrev. Senter for bygdekultur på Dovre har i samarbeid med Husasnotra, ei avdeling av Geitbåtmuseet i Halså, fagleg ansvar for 10 næmingar – ni tømrrarar og ein båtbyggjar. Jon Godal og Steinar Moldal er fagleg ansvarlege for næmingane.

– Dette er den beste måten å lære om materiale og verkty på, seier Moldal og ser på øksa til Tommi. Ho er for lett, meiner han. Fordi det mest ikkje finst smedar lenger, er det vanskeleg å få tak i godt verkty. Heldigvis kjenner dei til nokre dyktige smedar som er gode til å kommunisere med handverkarar, og det er viktig.

– Aust-Europa har gode kunstsmedar, men Noreg har kome lengst i verktysmiing, legg han til. Så får næmingane ein leksjon om øksar, korleis dei gode er laga, og kor tyngda må sitje for at dei ikkje skal vingle.

– De skal ikkje sikte og bruke masse krefter, de skal berre sleppe øksa ned i veita. Slik!

Styrketrening på Hjerleid:
Næmingen Alf Reidar Melvær svingar øksa, stokken skal kløyvast på tradisjonelt vis.

Finansiering:

Riksantikvaren	4 445 000
Oppland fylkeskommune	4 153 000
Kommunene	75 000
Private midler/ annen finansiering	15 517 000
Regionale midler/ partnerskapsmidler	800 000

Norsk kulturminnefond har i tillegg gitt eiere av kulturminner 11 287 000 kroner til istandsetting.

Oppland Nord-Gudbrandsdalen

Foto fra 1969 av gården Helle som er med i Vågå gardshotell.

Opplandsprosjektet har blitt ledet av Oppland fylkeskommune, som har koordinert verdiskapingsarbeidet på kulturminneområdet. Målet har vært å samordne kultursatsingen i fylket, både faglig og økonomisk. Kommunene i Nord-Gudbrandsdalen – Skjåk, Lom, Vågå, Sel, Dovre og Lesja – har sammen med Valdres Natur- og Kulturpark utgjort pilotprosjekt Oppland.

Mål

Nasjonalparkriket er en regional nærings-satsing der målet er å utvikle verdiskapingen i reiselivsbedriftene i regionen og i tilgrensende næringer som servicenæring og landbruk, i tillegg til å videreutvikle kompetansen innen naturbasert reiseliv og nasjonal-parkforvaltning. Nord-Gudbrandsdalen har den største konsentrasjonen av verneverdige bygninger i Norge. De gamle bygningene og bygningsmiljøene er viktige i kulturlandskapet og er sentrale elementer i Nasjonalparkriket. Det er derfor helt sentralt å ta vare på eksisterende bygningsmiljøer og prioritere fredete og verneverdige bygninger som ressurs for verdiskaping.

Resultat

Verdiskapingsprogrammet har gitt et løft innen næringer knyttet til restaurering, både gjennom økt tjenestekjøp (restaurering) og når det gjelder å utvikle kunnskapene om bygningsvern blant håndverkerne. På mer overordnet nivå har prosjektet vært med på å løfte statusen til kulturminnene i regionen. Kulturminnevern har gått fra å være et vern med negativ klang til å bli et grunnlag for næringsutvikling og nye nisjer.

Gjennom Norsk kulturminnefond er det gitt over 11 millioner kroner til tiltak i regionen i prosjektperioden. Dette er tilskudd til restaurering der den totale kostnadsrammen har vært på ca. 30 millioner kroner. De vesentligste delene av finansieringen kommer gjennom private midler, og dette sier noe om hvilke verdier som legges ned i å ta vare på kulturarven.

Næmingutdanningens første kull er ferdig, og tre håndverkere i regionen har fått tre års praktisk utdanning innen bygningsrestaurering. Næmingene er nå tilbake i bedrifter i regionen og fungerer som arbeidsledere og videreformidler sin kunnskap.

Vågå gardshotell er en vellykket bedriftssatsing i Nord-Gudbrandsdalen. Restaurering av bygninger og utvikling av bedriftskonseptet har hatt et budsjett på 13 millioner kroner fordelt på restaurering av 12 hus og etablering av 60 sengeplasser. Gardshotellet er nå inne i en driftsfase der man klarer å betjene de investeringene som er gjort. Gårdene øker omsetningen, og denne er nå innenfor de mål og rammer som er lagt for å sikre videre drift.

Et styrket regionalt museum, Gudbrandsdalsmusea, har i prosjektperioden tatt ansvar for formidling av fangstkulturen og industri knyttet til bergverk og steinindustri. Viktige elementer har vært formidling

til barn og unge samt sikring av viktig dokumentasjon som var i ferd med å gå tapt. Gudbrandsdalsmusea viderefører arbeidet innen disse satsingene.

Vegen videre

Kulturarven er fortsatt et viktig satsingsområde for regionen og er synlig gjennom både lokale og regionale utviklingsplaner. Regionen arbeider videre med å sikre varig drift og godkjenning av det faglige nivået på næmingordningen. Styrking av det regionale museumsarbeidet er viktig, ikke minst etablering av egen fagkonsulentstilling innen kulturminnevern i regionen. Økt kunnskap om og interesse for kulturarven vil danne grunnlag for langsiktige endringer i den regionale utviklingen.

www.oppland.no
www.nasjonalparkriket.no

Prosjekteier:

Regionkontoret i Nord-Gudbrandsdal og Oppland fylkeskommune

Prosjektorganisering:

Felles styringsgruppe for Opplandsprosjektet (Nasjonalparkriket og Valdres Natur- og Kulturpark): én representant fra Oppland fylkeskommune (leder), én representant fra hvert regionkontor (opprinnelig politikker, men administrasjonen har som oftest møtt), én representant fra Innovasjon Norge, én representant fra Norges forskningsråd og én representant fra Fylkesmannen i Oppland.

Lokalt i Nasjonalparkriket har det vært en arbeidsgruppe ledet av en lokal prosjektleder. Alle de seks kommunene har hatt en person i arbeidsgruppen, og det har også vært kontakt med Gudbrandsdalsmusea. En viktig del av prosjektorganiseringen har vært å støtte opp under private og kommunale tiltak og initiativ. Prosjektet har derfor «eid» få tiltak, men har fungert som finansieringspartner eller veileder i den utførende delen av tiltaket.

Referansegruppe:

Regionens arbeidsutvalg (ordførerne i regionen), som også har vært styringsgruppe for utviklingsprosjektet Nasjonalparkriket.

Prosjektsekretariat:

På regionkontoret i Nord-Gudbrandsdal. Det har vært ca. 40 prosent stilling til prosjektledelse. Styring av de enkelte tiltakene har vært overlatt til tiltaksleder, ofte definert som egeninnsats.

Andre arbeidsgrupper:

Det har vært en egen faggruppe knyttet til næmingordningen. Prosjektleder har også vært knyttet til arbeidsgrupper i flere delprosjekter.

Samarbeidspartnere:

Senter for Bygdekultur / Norsk kulturarv gjennom næmingordningen, Vågå gardshotell, kommunene, Gudbrandsdalsmusea, Nordheradsprosjektet, Sel Fjellstyre m.fl.

Synfaring av murt fangstgrav i fjellet.

Hva har vi lært?

Verdiskapingsprogrammet har gitt mange interessante eksempler på hvordan kulturminner kan gi merverdier for bedrifter og lokalsamfunn. Vi har også sett hvordan vi kan samarbeide bedre med eiere og andre utviklingsaktører. Disse erfaringene vil vi bruke til å videreutvikle kulturminneforvaltningen og styrke kulturminnene i samfunnsutviklingen.

Jostein Løvvdal

Seksjonssjef og prosjektleder for Verdiskapingsprogrammet

Ulike blikk på felles mål

Det tar tid å lære et nytt språk.

Det krever tålmodighet og åpenhet å forstå en annen kultur.

Nye arbeidsmetoder på tvers av gamle skiller har skapt tillit og samarbeid. I Hamningberg klarte man ved hjelp av lavvomøtene å viske ut både interne stridigheter og barrieren mellom huseierne og dem som kom utenfra, slik at man fikk i gang en dialog. Da var en felles strategi heller ikke langt unna.

Mange kan lære mye av erfaringene fra Oppland og Nordland, Hamningberg og Hamnerdalen. Det handler om å lytte. Det handler om å lære å snakke sammen.

Lavvomøte

De har ingen grunn til å tro på stortingsvedtak og myndigheter i Hamningberg. De er blitt lurt før. Mistroen sitter i ryggmargen. Arnljot Espensen var så forbannet på vernebyråkratiet at han i ren protest satte inn husmorvindu og ellers gikk på tvers av vernebestemmelsene så mye han bare kunne da han pusset opp huset sitt.

Først da Svein Harald Holmen som lokal prosjektleder inviterte ham og de andre «hamningbergindianerne» inn i en lavvo, ble det dialog og sving på sakene. De ulike leirene begynte å prate sammen og med representanter for kulturminneforvaltningen i fylket og kommunen. Arnljot tilbakefører nå huset til slik det opprinnelig var, med hjelp fra Verdiskapingsprogrammet.

Svein Harald var en ung entusiast fra Vardø som kjøpte hus og startet kafé i Hamningberg i 2003. Han så for seg masse turister, næringsutvikling og intet mindre enn et cruiseanlegg i det gamle fiskeværret.

– Så jeg kunne berike meg selv, flirer han i dag og berømmer janteloven.

Lavvomøte: Svein Harald Holmen sender den magiske steinen rundt på lavvomøte i Hamningberg. Han har klart det umulige: å skape dialog ut av babelsk forvirring.

– Den kan være god å ha for å kontrollere slike tullinger som meg. Jeg har forandret meg kraftig i løpet av disse årene.

Lavvomøtene startet i 2008 etter en periode med krangel og konflikt. Svein Harald så at vanlige møteformer ikke fungerte. Han måtte finne på noe. Uten å tørre fortelle det til noen satte han seg på flyet til Canada for å lære en indiansk metode for konfliktløsning. Etter to uker i skogen kom han tilbake, «fit for fight».

– Jeg kalte det prosjektmøte, vi var samlet i to dager, og folk koste seg sammen. Nå har vi totalt hatt sju slike møter, og her har det vært en god måte å jobbe på. Den gjør folk trygge.

Metoden kan virke banal og minner om hvordan man får unger i barnehagen til å snakke bare én om gangen. Deltakerne sitter i ring rundt bålet og sender rundt en stein. Bare den som holder steinen, får snakke.

– Bygdeutvikling handler om folk, sier Svein Harald. «Høring» er ikke å sende et brev i posten, men å bruke ørene og lytte til hva folk sier.

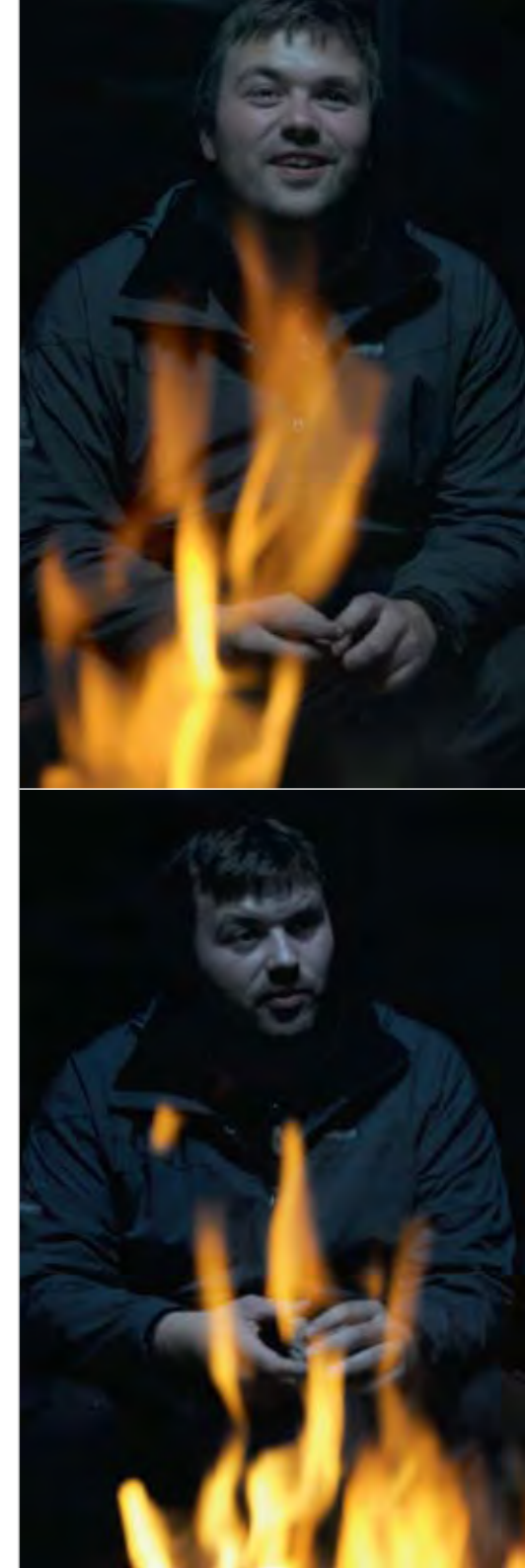
Kulturminner + næring = sant

Seniorforsker Tone Magnussen ved Nordlandsforskning er veldig fornøyd med noen av de motsetningene som er brakt fram i dagen gjennom Verdiskapingsprogrammet.

– Noe av poenget var jo nettopp å finne flaskehalsene, og noen av prosjektene er blitt veldig gode eksempler på hvordan man kan fjerne dem, sier hun. I rapporten *Verdiskaping på tvers* har Tone sammen med tre andre forskere fra Nordlandsforskning og Telemarksforskning evaluert programmet.

– Å skape verdier med utgangspunkt i kulturminner og kulturarv er ikke noe eget forvaltningsområde. Det må altså skje både innenfor, mellom og på tvers av allerede etablerte miljøer. Når deltakerne som skal samarbeide, har ulike oppfatninger om mål og interesser, er det viktig at samarbeidet oppleves som ryddig, og at man kommer til enighet – når dette trengs, sier hun.

Mange av prosjektlederne har vært ansatt i fylkeskommunen. Der er de ulike fagområdene ofte plassert i forskjellige etater. Kulturminneetatens styrke er kunnskapen om bruk og vern av kulturminner. Næringsetaten sitter med virkemiddelapparatet og kan økonomi. Men av og til kan det

Kommunikasjon: Det er mange måter å kommunisere på, og enda flere å misforstå hverandre på. Signalene var kanskje enklere og mer entydige før?

se ut som om de to etatene lever i fullstendig atskilte verdener. Gjennom flere av prosjektene vi har skrevet om i denne boka, er det vist hvordan etatene kan samarbeide og rette blikkene samme vei.

Mellomromsekspertene

Prosjektet Den verdifulle kystkulturen Nordland er lagt til avdeling for næring og regional utvikling i fylkeskommunen og er ett eksempel på at det er mulig å lage bedre orden. Her så prosjektledelsen fort at finansieringen av prosjektene ble vanskelig fordi både kulturavdelingen og næringsavdelingen var involvert. Det var ingen tradisjon for samarbeid mellom disse avdelingene. De måtte lære å snakke sammen.

– Dette samarbeidet mellom kultur og næring har vært med på å skape en forståelse for kulturarv som utviklingsressurs, både i fylkeskommunen, i kommunene og i andre deler av samfunnet, forklarer Tone. Men for å få til samfinansiering måtte også fylkeskommunen og Innovasjon Norge i Nordland lære seg nye samarbeidsformer. Man måtte finne et felles språk, og det er brukt mye tid på å forklare næringsbyråkratene at «den brede verdiskapingen» handler om mer enn økonomi.

– Det er ulike stammespråk innenfor byråkratiet også, det var viktig at prosjektlederne har det vi kaller «mellomromskompetanse», altså evne til å oversette og formidle mellom de ulike kulturene, sier forskeren. Men det var også fysiske barrierer som måtte overvinnes. Blant annet klarte Innovasjon Norge å bryte disse barrierene ved at de reiste ut og holdt møter der folk bor.

– Møtene mellom forvaltningsnivåer, mellom sektorer og mellom ulike deler av virkemiddelapparatet – de som styrer lover, regler og pengesekker, har skapt nye måter å samarbeide på. Når folk fra ulike «kulturer» blir brakt sammen, blir etablerte logikker, praksiser og arbeidsmåter utfordret. Men kommer man videre derfra, kan man skape en ny, felles forståelse og utvikling av et felles språk. Forutsetningen er at deltakerne bruker tid og har vilje til å få dette til, mener Tone.

Ildsjelene

Idealistene, de som allerede er der med all sin energi, sine kunnskaper og sine nettverk, er ikke alltid enkle å ha med å gjøre, men man kommer ingen vei uten dem og uendelig mye lengre om man spiller på lag med dem. Vi finner dem i kystlag og bygdelag, i menighetsråd, venneforeninger og historielag. Idealistene samler historier og gamle oppskrifter, og de tar vare på verktøy og kunnskap om hvordan ting ble laget.

Dette vet Bengt Fasteraune, ordfører i Dovre kommune og regionrådsleder for seks kommuner i Nord-Gudbrandsdalen. Regionen er involvert i to av prosjektene til Riksantikvaren, i tillegg ligger deler av hele seks nasjonalparker i dette området.

– Det viktigste er at man klarer å skape lokalt engasjement. Da må man ta vare på ildsjelene, ellers blir prosjektlederne lett sittende alene, understreker Bengt, som selv har et hjerte som brenner for kulturarven.

– Men like viktig er det å få prosjektene konkrete, legger han til og viser til Pilegrimsleden, som går gjennom regionen. Ett av de fem regionale pilegrimssentrene ligger på Hjerkin i Dovre kommune.

– Det er et godt eksempel på et konkret prosjekt, som for oss betyr at «vår» del av leden er oppdatert og i orden, påpeker ordføreren. Det er overnattingssteder med historier og tradisjoner hele veien, for her har det vært pilegrimsvei i hundrevis av år, ferdsselsårer enda lenger, og de gamle fjellstueene sto alltid åpne for ferdafolk.

Pilegrimer og andre har gode opplevelser både på tunet og i fjellet. Dette henger sammen.

– Vi må få folk ut på vandring for å oppleve samspillet mellom det fysiske og det mentale.

Det finnes verdiskapingsprogrammer for kulturminner og for naturarven, sistnevnte forvaltes av Direktoratet for naturforvaltning. Dovre-ordføreren mener at man lokalt ikke kan se disse programmene atskilt.

– Dersom vi kobler nasjonalparkene sammen med unike kulturminner, kan vi få til det som bør være varemerket for Nasjonalparkriket: opplevelser som stimulerer alle sansene våre, og som er tvers igjennom ekte vare. Dette krever et målrettet og systematisk arbeid på alle nivåer med vekt på det lokale engasjementet.

«Losen» på Stavnes fyr: Historiske spel skapar engasjement både blant utøvarar og publikum. Rett før det brakar laus er det hektisk bak og forventningsfullt framfor scenen.

Vår felles historie, vår felles arv. Som vi kan være stolte av. Som binder oss sammen. Som kan være med på å skape ny giv, ny driv og nytt næringsliv.

(omtale av det historiske spelet «Losen» på Averøy)

Veiviserne

Prosjektledelsen for Atlanterhavsvegen har drukket mye kaffe langs klippfiskløypa i de fire kommunene fra Bud i Fræna, gjennom Averøy og Eide til Kristiansund. Som i Nordland har prosjektledelsen utgjort en hel stilling i fylkeskommunen – et godt eksempel på at en stabil ledelse med nære forbindelser til offentlige etater gir gode resultater.

– Verdiskapingsprogrammet har vært til stor glede og utvikling for Averøy kommune, sier ordfører Jarle Haga.

– Det er gjennomført mange gode tiltak som vil stå som symboler på vår fantastiske kulturhistorie for ettertida. Gjennom kulturminnene kjenner vi oss selv og røttene våre bedre, de styrker oss som mennesker, styrker identiteten og stoltheten vår, mener ordføreren, som ser naturen og kulturen som merkevarer i møtet med verden utenfor.

– Fiskerbondens hjem og stavkirken vår er like spesielle og interessante som de store slottene og katedralene i Europa. De viser noe forskjellig og noe felles. Gjennom dette prosjektet er det lagt et godt grunnlag for å jobbe videre med entreprenørskap og videre utvikling innen kulturnæringene, sier han.

Et klart trekk ved Verdiskapingsprogrammet er at der man har hatt en prosjektleder i full eller tilnærmet full stilling, har man også fått til mest. Men minst like viktig er kontinuiteten. Noen av prosjektene har skiftet leder flere ganger, og det har ikke vært heldig. For det aller viktigste er trolig prosjektlederen selv. Forutsetningen for et godt samarbeid er selvfølgelig at han eller hun har tillit hos dem som deltar i prosjektet, og forstår hvilke behov de har.

Om noen er verdensmestere i å ta vare på alt og alle, kan de ikke nødvendigvis skrive søknader. Skjemaveldet kan skremme de fleste. Derfor er det viktig at eiere av kulturminner får hjelp. Der prosjektledelsen har brukt tid på å vise vei gjennom skjemajungelen eller har koplet til noen som kan bistå, er de involverte mest fornøyde.

I Oppland har man prøvd å gjøre dette enklere gjennom Fritt fram-forsøket, der det ble inngått regionsvise avtaler med alle kommunene og mellom fylkeskommunen og mange andre aktører. Man har tilpasset søknadsfristene, og det er laget oversikter over alle som har midler det går an å søke på. Dette førte til bedre samordning av både søknader og veiledning.

Forrige side:

Bacalao! Klippfisker blir i dag tørket i tørkeskap, ikke på berget. Men den er fremdeles en viktig eksportartikkel.

Hjerleid: Det hjelper ikke å verne kulturminner dersom ingen lenger kan vedlikeholde dem. Næmingene Tommi Rädý og Alf Reidar Mevær Vadøy fører tradisjonene videre, men det trengs flere.

Tradisjonsbærerne

Mange håndverksfag trenger en næmingordning. Det er liten hjelp i å verne gamle hus og båter dersom ingen lenger vet hvordan man skal ta vare på og vedlikeholde dem. Denne kunnskapen kan man ikke ta til seg gjennom bøker eller DVD-er, den må overføres personlig og direkte fra noen som kan. Næmingordningen er slik sett unik når det gjelder å overlevere kunnskap fra «gamlekarene» til yngre, interesserte krefter.

– Alle fag og håndverk som krever omfattende kunnskaper, trenger en lignende ordning, mener Jon Godal, mentor og fødselshjelper for næmingordningen. Smedyrket er i høyeste grad aktuelt, for eksempel smiing av verktøy når det trengs en mer spesialisert øks enn dem man finner på Jernia.

– Vi har kommet et stykke på vei når det gjelder å dokumentere og kartlegge kunnskapen innenfor de ulike håndverkene, men de aller fleste som virkelig hadde omfattende innsikt, er borte nå. Likevel er det ikke for sent, men det vil snart bli det, advarer han. Jon synes det er merkelig at dette ikke blir prioritert.

Det kan ta inntil ti år å bli god i et slikt fag, og næmingsjefen mener det er ekstremt viktig å få en godkjent høyskoleutdanning for håndverkere innenfor de små og verneverdige fagene. Han etterlyser også mer kunnskap om tre som materiale.

– Vi tror vi er så gode på trebygg her i landet, men vi har sett veldig mye dårlig restaurering. For å heve nivået må vi involvere skogbruket, vi må se nærmere på måten trematerialer blir produsert på. Da beveger vi oss inn på enemerkene til andre yrker, som arkitekter, ingeniører og til dem som har håndverkerne i arbeid. Vi må utdanne dem også, sier Jon.

Den gamle kunnskapen om tre og hvordan huset som en egen organisme puster og lever, blir viktig for arkitekter i framtida, med tanke på passivhus og mer miljøvennlige bygg. Debatten går allerede høyt om kompliserte ventilasjonsanlegg kontra naturlig ventilasjon i passivhus. Nye regler og forskrifter er en stor utfordring i forhold til eksisterende bebyggelse, og stiller store krav til rett utførelse for unngå bygningskader og tap av kulturhistoriske verdier.

Ordfører Bengt Fasteraune i Dovre kommune mener at næmingordningen er en suksess som har passet som hånd i hanske med

Riksantikvarens målsetting om restaurering av alle vernede hus innen 2020. Også ordføreren liker dårlig at praktiske fag er blitt borte i skolen.

– Nå er det viktig å følge opp dette systematisk, slik at håndverksfagene kommer inn i det ordinære utdanningssystemet igjen, mener han.

– Her utdanner man nevenyttige folk, det er den gamle mestertanken; at noen skal bli knallgode på det praktiske. Senter for bygdekultur på Hjerleid er i ferd med å skape en kultur for at det er tøft å kunne et håndverk, og løfter statusen for fysisk arbeid.

Brobyggerne

Når private bedrifter skal samarbeide med vernemyndighetene om verdiskaping, er det to ulike kulturer som møtes.

– De to kulturene må av og til tvinges sammen, og det kan være en strabasios prosess, sier bedriftsrådgiver og forretningsutvikler Kåre Spissøy. Han har vært en slags tolk for å skape forståelse mellom sildebedriften H. J. Kyvik AS i Haugesund og det offentlige.

– Eierne i Kyvik er vant til å klare seg selv og har hatt lite med byråkratiet å gjøre tidligere. De snakker ikke samme språk. Derfor måtte de gjennom en lang prosess for å skjønne hva Verdiskapingsprogrammet var, og motsatt: Programledelsen burde tatt seg en tur rundt til alle bedriftene som har vært involvert, slik at de skjønner hverdagen der, mener mellommannen.

– Vi har prøvd og feilet og funnet en bra modell for hvordan et partnerskap mellom det offentlige, forskningen og næringslivet kan foregå, oppsummerer Kåre. Forutsetningen for at et slikt partnerskap skal bli vellykket, er at alle setter av tid og har vilje til å få det til, selv om det buter imot av og til. Mild tvang kan faktisk være nødvendig.

Nettopp de prosjektene der det er satt av mye tid til informasjon, og der man i det hele tatt har vært synlig og til stede ute blant folk og i ulike miljøer, har også møtt større velvilje og har klart å engasjere. En byråkrat bør også ta seg tid til en kaffekopp.

Tolken: Kåre Spissøy (til v.) har oversatt mellom forretningspråk og byråkratspråk i Haugesund, og har fått tillit både hos sildeprodusent og prosjektledelse, her representert ved Asbjørn Stavland.

I Verdiskapingsprogrammet har ein definert verdiskaping som breiare enn berre økonomi. Ein har teke med den sosiale, kulturelle og miljømessige verdiskapinga og viser at dette heng saman.

Eit verdifulle forsøk

I eit laboratorium skjer det mykje prøving og feiling. Før ein gjer nye oppdagingar, skal det smelle og ryke litt frå reagensglasa. Pilotprosjekta skulle vere nettopp *laboratorieforsøk for utprøving av kulturarven som ressurs for lokal og regional utvikling*. Det har dei vore, og gjennom prosjekta som luktar mest svidd, har ein òg fått fram flest nye tankar og samarbeidsmåtar.

Erfaringane frå desse dristige eksperimenta kan vere eit nyttig verkty i arbeidet for eit berekraftig samfunn, ikkje berre lokalt og regionalt, men også globalt.

– Lokal kulturarv er også global kulturarv. Kanskje Noreg kan vise veg inn i ei meir klimavennleg og solidarisk framtid, seier Per Ingvar Haukeland ved Telemarksforskning. Han er ein av forskarane som har følgd arbeidet i pilotprosjekta gjennom desse fire åra.

– No er det opp til politikarane og verkemiddelapparatet å støtte opp om og utvide det ein har starta med her, slik at andre delar av landet kan ta del i den same utviklinga, meiner Per Ingvar.

Ein turist kom bort til eit par karar som stod og sløyde fisk i Keila i Hamningberg. Han lurte på om han fekk kjøpe litt, men det fekk han ikkje. Slukøyra rusla han bort, men så plystra fiskarane, vinka han attende og gav han ein pose ferdigsløyd fisk.

– Men de sa eg ikkje fekk kjøpe fisk, sa mannen overraska.

– Ja, men du spurde ikkje om du kunne få, svarte den eine fiskaren.

Turisten gjekk strålende glad inn på kafeen og kjøpte i staden varer for eit par tusen kroner.

Sommaren 2010 minte

Dagsrevyen faretrugande om klimautstillinga på Bremuseet i Fjærland, framtidvisjonen. Enorme skogbrannar i Russland, flaum i Pakistan, langvarig tørke i Afrika og heitebølger i USA.

Klimaendringane vil gå hardt ut over gamle hus som er verneverdige. Gamle trehus bind CO₂, kring 800 kg i kvar einaste kubikkmeter. Det må også med i den breie verdirekneskapen.

– Denne historia er eit godt døme på at den sosiale, kulturelle og miljømessige verdien legg grunnlaget for økonomisk verdiskaping. Det vert jo ein slags gåveøkonomi, smiler Per Ingvar og trekkjer også fram Nærøyfjorden Verdsarvpark.

– Vestnorsk fjordlandskap har alle desse fire verdiane. Men verdiane er avhengige av kvarandre og av at det er ein levande kultur i bygdene langs fjorden. Lokalkunnskap, identitet og historie har forma landskapet. Fellesskapskjensle og dugnadsånd vert heilt avgjerande for å få fram den økonomiske verdiskapinga, som matproduksjon, servering, overnatting og opplevingar, seier forskaren.

Smått er godt – ved kysten

– Vi må sjå tilgangen til dei fornybare ressursane i samanheng med bevaring av kulturminna, sjå koplinga mellom kultur og ei berekraftig næring, seier Asbjørn Stavland, som er leiar for merkevara Norsk Tradisjonsfisk. To av verksemdene, Seløy Fisk AS og H.J. Kyvik AS, er med i pilotprosjektet. Han meiner denne koplinga må ligge i botnen når politikarane legg planar for infrastruktur og utvikling i små kystsamfunn.

Dei to tradisjonsfiskbedriftene er baserte på fangst og mottak av råstoff frå kystflåten. Til og med ei stor verksemd som H.J. Kyvik AS i Haugesund slit med å få tak i nok sild til produksjonen sin. Det er i hovudsak mindre verksemdar som tek vare på kulturarven knytt til produkta. Dei møter motgang gjennom alt frå fiskekvotar til regelverk knytt til leveransar, sal og omsetning; regelverket tek mest omsyn til dei store aktørane.

– Rammevilkåra for kystfiskarane, fiskemottaka og produksjonsbedriftene avgjer til slutt om vi skal ha levande og livskraftige kystsamfunn i framtida, meiner Asbjørn.

Utan fiskarar og fiskemottak vil kystkulturen verte berre kulissar.

– Miljøverndepartementet og Riksantikvaren bør bli ein premissleverandør for framtidig forvaltning av fornybare marine ressursar av omsyn både til berekraft og til bevaring av kystkulturen, meiner han. Miljø og berekraft er to viktige ord i Verdiskapingsprogrammet.

– Tala frå klimarekneskapan når det gjeld fisk, er klare: Oppdrettsfisk er verstingen, noko som er tabu å seie høgt når Noreg i 2010 ser ut til å eksportere laks og aure for godt over svimlande

Fersk fisk: Fred Fredriksen er leiar i bygdelaget og gjev gjerne bort ein nytrekt torsk til tyske Ouschi.

30 milliardar kroner. Men dei store trålarane og fabrikkskipa er ikkje stort likare. Det er fangsten til dei små og kortreiste kystfiskarane som er mest berekraftig, slår han fast. Og utan kystfiskarane forsvinn også kystkulturen som framleis er levande.

Mat er kort og godt på landet

I sin rapport til Stortinget i 2010, kom Riksrevisjonen med krass kritikk av regjeringa for ikkje å følgje opp sine egne formuleringar om eit berekraftig norsk landbruk. Næringa er på veg bort frå fleire av dei måla Stortinget har sett for landbruket, mellom anna når det gjeld levande bygder, biologisk mangfald, kulturlandskap, langsiktig mattryggleik og eit aktivt og variert landbruk over heile landet.

Det er ikkje sikkert at kulturlandskapet skal haldast i hevd for turistane. Det kan vere at utmarka ein dag vil spele ei anna rolle dersom utanlandsk kraftfôr vert mangelvare. Det kan hende at kunnskapen om tradisjonell matauk og ressursbruk kan kome til nytte som meir enn kulturminnevern.

Så kva er poenget med å oppretthalde stølsdrifta i Valdres og andre stader? Har ho verdi for fleire enn dei spesielt interesserte?

– Det er viktig å hauste av fjellet, meiner budeia Katharina Sparstad. Stølsdrifta medverkar ikkje berre til matauk, men er òg med på å ta vare på biologisk mangfald og opne landskap, og ho gir betre dyrehelse og ekstra næringsrike og gode produkt. Støling kan verke uvesentleg, marginalt og puslete i eit moderne landbruk, men historia fortel oss at dette har halde liv i folk her i landet i uminnelege tider. Det er synd dersom kunnskapen om dette livet berre skulle finnast att i arkiv, og det kan koste oss dyrt ikkje å ta vare på han gjennom praksis.

– I 2030 er vi truleg éin million fleire nordmenn enn i 2010. Skal vi halde oppe sjølvbergingsgraden, må vi produsere meir mat basert på norske ressursar over heile landet, seier generalsekretær Per Skorge i Norges Bondelag. Han understrekar at vi ikkje kan basere oss på at andre land skal produsere meir av maten vi skal ete i framtida.

Bærekraftig: Stølsliv er ikkje berre romantikk, det er også landbrukspolitisk teori i praksis. Katharina Sparstad er buedeie og vil at fleire skal støle i fjellet.

Stort er flott – etter industrien

Smelteverket i Odda og Hammerdalen i Larvik er noko heilt anna enn arven etter fiskarar og bønder. Her er det meir snakk om å fylle enorme areal med nytt liv, samstundes som ein tek vare på industrihistoria. Næringsinteressene her er ikkje lenger knytte til industrien, og det kjem neppe røyk frå dei gamle fabrikkpipene att. Men usemje om kva som er verdifullt, har fått det til både å ryke og lukte litt svidd dei siste fire åra. No ser det ut til at både kultur og næring har funne sine plassar og ein slags måte å samarbeide på begge stader. Tidlegare arbeidsplassar vert samlingsplassar, med heilt andre aktivitetar enn det desse husa opphavleg vart bygde for. Det har vorte ballett i Sliperiet og bokdusj på Sentralbadet.

På ein gamal skipsverkstad og ei tidlegare fiskeriverksemd i Kristiansand har kreative menneske klart å fylle husa med nytt liv ved å byggje vidare på tidlegare aktivitetar. Eldsjeler har funne nye oppgåver i eit fartyvernsenter på Bredalsholmen og ein aktiv samlingsstad for det største kystlaget i verda, på Bragdøya.

Det kan vere vanskeleg for unge i dag, som byter arbeidsplass oftare enn dei skiftar skjorte, å forstå kor sterkt mange foreldre og besteforeldre var knytte til arbeidsplassen sin, på godt og vondt. Det var samhald og byrgskap for jobben, men også mykje slit. Denne samansette sjela, dei gode og vonde historiene, sit att i gamle bygningar og appellerer til fantasien. Dei gjev folk ei særige oppleving av noko ekte som gjer at dei trivst og gjerne kjem attende.

Tettstadsutvikling for framtida

Ideen om ein langsiktig plan for tettstadsutvikling i Henningsvær kom på eit kystkultureseminar i Svolve i 2004.

– Tanken var å ta vare på kulturarven og samstundes peike ut ei retning for framtida, seier ordførar Hugo Bjørnstad i Vågan kommune. Dette gjorde i sin tur til at kommunen i 2005 rett og slett innførte «timeout» i Henningsvær.

– Presset vart for stort, investorane stod i kø med sjekkheftet i baklomma. Vi måtte ta oss tid til å finne ut kva slags utvikling vi ville ha i fiskeværet, fortel ordføraren, som opplevde det heile som surrealistisk.

– Ein kar ville kjøpe heile Henningsvær med både kommunal og

privat grunn, prisen var uvesentleg. Men vi lofotværingar er jo ikkje så letturte, ler han.

Fylkeskommunen og Riksantikvaren vart involverte i tettstadsutviklinga. Det vart arrangert folkemøte for å finne ut korleis ein skulle ta vare på både bygg og innbyggjarar, dei næringsdrivande og dei som kjem på besøk. Korleis ein skulle ta vare på staden som eit levande lokalsamfunn heile året.

Resultatet vart ein detaljert utviklingsplan dei aller fleste er nøgde med. Planen handlar om alt frå fasadar til ope hamneområde.

– Enkelte utbyggjarar tykkjer sjølvsagt at det går for sakte, men andre meiner at vi er modige, fortel Hugo. Å leggje ned forbod mot bygging, kjøp og sal av eigedom i to år var nøkkelen. Det var eit dristig, men naudsynt val, som også gav innbyggjarane innverknad over framtida for sin eigen heimstad.

Henningsvær

Sommaren 2010 vart det debatt kring omgrepet *verdiskaping* etter at SSB gjekk ut med tal som viste at det meste av verdiskapinga i Noreg skjer i hovudstaden. Det er mange måtar å lese tal og statistikk på. Det er mange måtar å misbruke ord og omgrep på, slik at dei til slutt vert utvatna.

«Kan den siste debatten om fylkesfordelt BNP føre til at ordet verdiskaping kastes på skraphaugen en gang for alle, har den utvilsomt gjort nytte.»

Siviløkonom Hallvard Bakke,
Klassekampen 13.08.2010

Verdiskaping i en bred sammenheng betegner hvordan kulturarven kan aktiviseres som ressurs i arbeidet med å skape økonomiske, sosiale, kulturelle og miljømessige verdier.

«Riksantikvarens ordforklaringer»

Mange byar og tettstader slit med planlegginga. Mange reiser til Drammen, som på eineståande vis har klart å snu ei negativ sentrumsutvikling til ein suksess. Hit kjem delegasjonar frå både inn- og utland for å lære. Spørsmålet er om dei forstår nøkkelen, den same nøkkelen som dei har funne i Henningsvær: mot til å ta styringa sjølve og tenkje langsiktig.

Den breie verdiskapinga

Alle historiene i denne boka handlar om samspelet mellom natur og kultur og mellom kultur og næring. Det er viktig at styresmaktene også ser på dette samspelet. Verdiskapingsprogrammet har dessutan synleggjort mangelen på koordinering. Det er ein tendens til at alle styrer med sitt, frå departementa og nedover i systemet. Dersom styresmaktene skal nå nokre av dei måla dei har sett seg, må dei involvere fleire og få dei til å dra saman.

– Det er krefter i systemet som motverkar og nærmast undergrev denne utviklinga. Dette har dei involverte i prosjekta merka godt, men den støtta dei har fått gjennom programmet, har vore til god hjelp, seier Per Ingvar Haukeland, som meiner det er avgjerande at ein tenkjer lokalt for at utviklinga skal vere berekraftig. Lokale aktivitetar må vere berekraftige også globalt. Samstundes ser ein at globale prosessar kan hemme utvikling lokalt.

– Berekraft ligg i botnen av alle prosjekta. Heilskapen er større enn summen av delane, seier Per Ingvar. $1 + 1 + 1 + 1 = 5$, minst.

Verdiskaping er eit flott omgrep, men vanskeleg å definere. Det er positivt ladd, samansett av to andre gode ord – verdi (noko verdifullt) og skaping (som gjev assosiasjonar til den ultimate Skaparen).

Å skape noko sjølv gir ei god kjensle. Dei som har skapt eller teke vare på noko til glede for fellesskapen, er menneske som fortener all vår respekt.

– Vi burde vere eit føregangslan, meiner Per Ingvar. Men då må samkøringa bli mykje betre. Vi må konkretisere kva som ligg i berekraftig bruk og vern, slik at det ikkje berre vert fyndord. Dei elleve prosjekta i Verdiskapingsprogrammet har vist at dette er mogeleg.

Kulturarv som varer
Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet 2006-2010

Forfatter: Marit Bendz

Redaktør: Åse Bitustøl

Redaksjon: Sissel Carlstrøm, Jostein Løvdal, Geir Tvedt

Bilredaktør: Lene Buskoven

Design/layout: Johanna Figur Waddington

Omslagsdesign: Johanna Figur Waddington

Omslagsfoto: Jarle Leirpoll (av Marit Bendz) og Marit Bendz

Fotokreditering: Bjørn H. Stuedal s. 9; Joakim Krøvel s. 11; Einar Engen © Norsk kulturminnefond s. 20; Dag Myklebust © Riksantikvaren s. 25; © Riksantikvaren s. 54, 139 høyre; Jon Godal s. 70; Jarle Leirpoll s. 84, 138, 141; Knud Knudsen s. 95; Liv Eirill Evensen s. 99; Marianne Brynildsen © Riksantikvaren s. 112; Knut Lillealtern s. 128, 129; Jørn Øversveen s. 133; Ragnhild Hoel © Riksantikvaren s. 134, 135, 137 marg; Åse Bitustøl © Riksantikvaren s. 137; Oddbjørn Sørmoen © Riksantikvaren s. 139 venstre; Kjell Marius Mathisen © Riksantikvaren s. 140; Kirsten Inga Kamrud s. 148; Jiri Havran © Riksantikvaren s. 160 nederst; Ola Øgar Svendsen © Riksantikvaren s. 168; John Olsen s. 169; Sverre Nordmo © Riksantikvaren s. 195; Hanne Jakhelln © Nordland FK s. 196

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning og kan straffes med bøter eller fengsel.

Se informasjon på <http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Publikasjoner/> for kjøp av flere eksemplarer.

Utførlig informasjon om Verdiskapingsprogrammet finnes på: www.verdiskaping.info/www.ra.no

© Riksantikvaren 2011

Trykket i Norge av Merkur-Trykk AS

ISBN 978-82-7574-060-9

